

Naab'ey taq ootaqiineem chi riij ja Maya' Soltzijob'al

Martín Chacach
Luz Helena Hernández de Mota

Ejemplar de archivo

Proyecto EDUMAYA

Instituto de Lingüística

**Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1998**

Naab'ey taq ootaqiineem chi riij ja Maya' Soltzijob'al

**Martín Chacach Cutzal
Luz Helena Hernández de Mota**

Proyecto EDUMAYA

Instituto de Lingüística

**Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1998**

Molooj:	Naab'ey tijob'al wuuj, ka'i' rajilab'al
Ruwachnil:	Soltzijob'al, juun rajilab'al
Wuuj:	Tz'utujil, ka'i' rajilab'al
K'amol b'eey rixtin ja molooj:	Guillermina Herrera Peña
B'anol Rub'aanikiil:	Ana María Palma
Ajtziib'aa':	Martín Chacach Cutzal
Q'aaxal tzijob'al:	Luz Helena Hernández de Mota
Nuk'ul rub'aanikiil:	Edgar Armando Quiacaín Cruz Antonio Quiacaín Coché Rolando Chacach Catú

© Nimañjob'al Rafael Landívar, Iximuleew, 1998.

Colección:	Textos académicos No. 2
Área:	Lingüística No. 1
Serie:	Tz'utujil No. 2
Directora de la colección:	Guillermina Herrera Peña
Editora:	Ana María Palma
Texto base:	Martín Chacach Cutzal
Traductores:	Luz Helena Hernández de Mota Edgar Armando Quiacaín Cruz Antonio Quiacaín Coché
Diagramador:	Rolando Chacach Catú

© Universidad Rafael Landívar, Guatemala, 1998.

Kutub'al

Naab'ey Molob'aliil	7
Ruchapoob'aal soltzijob'al	
Ruuka'b' Molob'aliil	27
Naa'ooj ja nok chi paam ja maya' soltzijob'al	
Roox Molob'aliil	39
Maya' taq tzijob'al	
Ruukaaj Molob'aliil	47
Maya' taq tzijob'al (rutz'aamik ruutza'm)	
Roo' Molob'aliil	61
Rub'aaniik ja taq tziij	
Ruwaqaqaq Molob'aliil	67
Rub'eeyaal ja nuk'uleemaal	
Ruuwuuq Molob'aliil.....	77
Runuuk'iik ja k'u'xatzijj	
Ruwaqxaaq Molob'aliil	89
Runuk'uleemaal cholaajij	
Ko'lolasoltzijj	103
B'i'wuuj	107

Naab'ey Molob'aliil

Ruchapoob'aal soltzijob'al

Tzijob'al

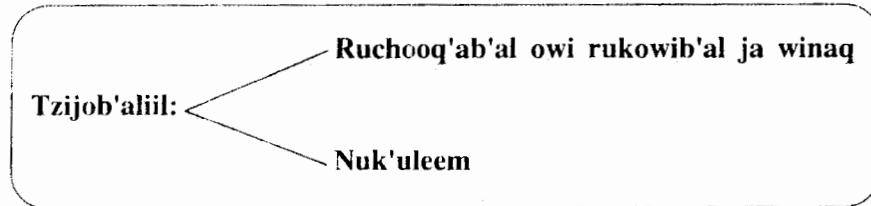
A. ɬNaq k'a ja tzijob'aliil?

Ja tzijob'aliil jaa ri' ja ya'tajinaq chi qe chi noqkoowiini nqak'ulub'ala' qii' kuk'iin ja qach taq winaq; chaqajaa' jaa wa' ja ya'tajinaq chi qe chi noqkoowiini noqch'oob'ooni, noqchoolooni k'in nqawinaqirisaaj ja rajawaxiik pa qak'asleemaal. Ka ni' k'a chi re jar aachi k'in ka ni' k'a chi re ja chikop ya'tajinaq chi ke chi nkeekoj ja tzijob'aliil, xa xer waa ri' juun wi' chik na ja kixiin eje'ee' ja chikop. Ja rub'aanikiiil ja k'ulub'a'n ri'iil chi kikojol chikop kajal kan na, ma k'o ta ja qas ta choloon riij ruuwach nkeeb'an ka ni' chi re ja nuk'uj ri'iil, kanon raqanib'al way ya', xtiq' alasaj opon ta na' jun ruk'ayeeawaal owi xtokich'o'jjij ta na jun kuuleew kixooraal. jaa wa' ma k'o ta chi ke. Ja k'a jar aachi k'ooli chi re ja xqab'ij qaaj, ja k'aa wa' ja njotob'an el rixiin; ma ruuyoon ta ari' ja nchoolooni nnuk'uuni chi paam ja rutzijob'aliil, chaqajaa' nkoowiini nruwinaqarisaaj nrutz'uukarisaaj naqjuun, nkoowiini nruusol riij ruuwach ja rajawaxiik chi re, k'o ruuwach chi re ja naqjuun, nrumoolaaj, pa taq ruk'ooliib'aal neeruuya' wi' naq ja nriil chi ruuwach uleew, jaa wi kee ri' nruub'an tib'ij k'a tzijj ari' ja ya'tajinaq chi re nkoowiini nrusamaajij ja ruuwach uleew.

Jar aachi anij ruk'amoona to chi anij nk'eje' wi' chi kikojol ja rach taq winaq, rajawaxiik k'a chi re chi ntzijon wi' kuk'iin ja ruwinaqjil. Kee ri' chaqajaa', jar ak'aal ma ruumaak ta ja ya'tajinaq to chi re chi ee k'o ruwinaqjil, chi riij peetinaq wi' ja ya'tajinaq chi re ja rutzijob'aliil; nruwinaqirisaj k'a, nrutz'uukarisaj k'a k'in nk'eje' k'a pa ruuwi' ja k'ntub'al b'ib'al taq naqjuun chi nya'taj chi re chi nkoowiini nruuya' jar ajo'b'en rii'iil kuk'iin ja rach taq winaq, k'in naq ja nrajo'b'ej opon nrub'ijj naq nruub'an chi ruchooliik ja naqjuun chi ruuwach uleew. Pan ceqaal k'a nruumaj riiliik, runaa'iik k'in rub'iixiik naq ja rajawaxiik chi re ja nruuna' k'in ja nruuch'ob'. Ja k'a chi rub'aaniik owi ronojeelaal jaa wa ri' jar ak'aal k'iy ruuwach ja naqjuun nruukoj ja k'ooli nrub'ij chi ruuwach ka ni' chi re ja nruusil opon je' ruuwach, rupałaj ruuq'a' owi ruxamaliil, tzijj owi achib'al, ka ni' naqjuun chaqajaa' ja nb'aan chi re ch'ab'aq, kaxlan ixika' owi xa naq ta chi naqjuunaal.

Ee k'iy na chi ke ja winaq ja tzijj nkeekoja ja nkij'iilob'ej kii'. Ee k'iy na noqche'e ruumaak ja chi ee k'ooli ja winaq ja ma kuk'aan ta kii', ma keekooowiini nkeeb'an juun ka'i' raqan tzijj owi xkeetzijon ta. Ma na ma keekowin k'a neetzijon awa' ja winaq ri', xa xer waa ri' anij neekowin wi' nkib'ij ja kinaqjuun, nkeeb'an keeq'a' owi xa naq ta ja nkib'ib'eej owi nkik'utub'eej. Qonojeel jar oq winaq anij nqaakoja wi ja qaaq'a', qaawach owi xa naq ta chi siloj rii'iilaal nqab'i'b'eej ja qanaqjuun. K'o k'a chaqajaa' anij ma rajawaxiik ta xkoqtzijon ta owi xtqaab'an ta jun ti siloj qaaq'a' owi yupuj qaawach, k'ooli xa achib'al nqab'i'b'eej, nqaq'aliasib'eej ja qanaqjuun. Ka ni' chi re jun winaq ja tz'iib'an achib'al owi joson achib'al nkoowiini nruwinaqirisaj k'in nq'aliasaaj nruukoj jar achib'al ja nrutz'iib'aaj owi nruujos. Ka ni' chi re jun ajkeem neeruub'an qaj naqjuun chi paam ja ruukeem, ka ni' chi re jun po't neeruya' qaj chi paam ja taq naqjuun ja nruutz'et, ja nruuna' k'in ja nkeetz'et, ja nkeena' ja ruwiinaaq ja xa juun ruuwach kik'asleemaal kuk'iin.

Ronojeelaal k'a awa' ja ruuwach k'utub'al ri' (yupuj wachaaj, nich'ima'yeem, siloj q'ab'aaj owi xa naq ta chi siloj rii'iilaal, k'in ka ni' chi re ja tziij k'in achib'al) rutz'aaqaat rii' ruk'iin ja jun nuk'uleem ja nqab'ij chi re chaqajaa' tzijob'aliil. Kee wa' k'a rub'anoon chi noqkoowiini nqaatz'et k'in nqab'ij chi ja tzijob'aliil ma ruuyoon ta ari' ruchoq'ab'al owi rukowib'al ja winaq, chaqajaa' jaa ri' ja jun nuk'uleem, ka ni' jun moolaj k'utub'al ja k'o nrub'ij, ja nqaakoj chi ruch'oob'iik rub'iixiik ja qanaqjuun, ka ni' jun qachapoob'aal rixiin ja k'ulub'a'n rii'iil.

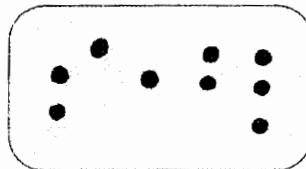
Ja chi nqaj pa qaawi' chi utz chi ja jun tzijob'aliil jaa ri' jun nuk'uleem, nulqaj la ala' chi aawe ja sib'alaj ruuwach nuk'uleem jar awootaq ruuwach: ka ni' runuk'uleemaal qab'aaqiiil qib'och'iil, qakik'ib'aal, quxulanib'aal, ka ni' runuk'uleemaal q'ij saq, jun runuk'uleemaal q'etab'al tziij, k'in julee' chik. Qootaq jaa wi k'o jun nuk'uleem k'o k'a ari' ja taq rutz'aaqaat rutz'ab'eel owi ja taq ruchapoob'aal ja nruuk'am taq rii' chi nkoowiini nruub'an jun saamaaj ja xa juun ruuwach nruuya'. Ja saamaaj ja nruub'an ja jun nuk'uleem anij k'o wi' jar uk'aayoon chi nruub'an ja rusaamaaj, ka ni' rub'aaniik ja quxula'niib'al, nqak'amab'ej opon tziij, k'iy ruuwach ja chapooyoon ka ni' chi re pospo'y k'in taq rutz'aaqaat rutz'ab'eel, ja k'o jun nimalaj rusaamaaj ja xa juun ruuwach: nxuk'uk'ib'eej ja qab'aaqiiil qib'och'iil; ronojeelaal k'a awa' jaa wa ri' nsamaji pa rub'eeyaal ja nrajo'b'eej ja qab'aaqiiil qib'och'iil k'in ka ni' chi re chaqajaa' ja rajawaxiik k'in k'extajik ja nqajo'b'eej. Jaa wi ma k'o

ta ja xuk'uk'iineem chi re ja qab'aaqiiil qib'och'iil ma k'o ta k'a ari' ja k'asleemaal chi re jar aachi. Ka ni' k'a chi re ja tzijob'aliil k'in k'utub'al ka ni' siloj rii'iil, pa tziji owi achib'al nruukoj jar aachi ja nruuya' rik'a'tziil owi rijqale'm: jaa ri' ja nkoowiini nrub'ijj naq ja nraajo' nrub'ijj; k'ulub'a'n rii'iil, ch'ob'ooj, q'alaasaaneem k'in ruchoomixiik ja ruuwach uleew naq ja rajawaxiik ka ni' chi re ja naqjuun ja neeli nooki. Ja k'a wi ma k'o ta awa' ronojeelaal ja k'utub'al ri', jar aachi jar ixoq ma tikowin k'a nruunuk' ari' ja nruuch'ob', ma tikowin k'aa ri' ntziijooni. Ja k'aa chi re ja juun chik, ja nqaab'an chi ruchomisaxiik k'in rukoojiik ala' ja k'utub'al le' ma chi qa ta ya'oон, choomiin nuk'uun, k'ooli ja rub'eyal taq tzijj pa'l chi riij. Qatz'eta' ka'i' k'amab'al taq tzijj ja nqaq' alasab'eej, jaa wa ri':

1. Naq nab'ij k'a atat ari' k'o ta juun kee wa' xtib'ij chi aawe ri': "chenooj inin jun iiwiir xinloq". "Ja k'a jar atat natzo'pij k'aa ri' chi kaaj k'in nab'ij qnaq, naq k'a nrub'ijj ala?", natch'e.

Ja k'aa qas pa rub'eyaał, ma tiruumaj ja xtitararab'ej ta rii' awa' ja tzijj ri': "chenooj, inin, iiwiir k'in xinloq". Ma tiruumaj ja chi qa ta ma ch'ob'ol ta nb'aan chi re. Xa naq ta chi winaqiiil ja rootaq ja kaxlan tzijj, nch'ob'otaj rumaal chi jaa la' tzijj k'o rub'eyaał k'iy ruuwach ja nb'iix chi re, ka ni' chi re ja jaa wa ri': "Inin xinloq' jun nucheenoj iiwiir", "iiwiir xinloq' jun nucheenoj", "jun chenooj xinloq' inin iiwiir", jaa la le' k'in k'o chik na, utz k'a qas q'aalaaj riij ruuwach ja tzijj, nqaj pa qaawi' naq ja ruk'amoona to. Ja k'aa wi anij ma ch'ob'ol ta nqaab'an chi re runuuk'iik awa' ja tzijj ri', ja wi ma tiqaakoj ja rucholaajiil ja tzijob'al ma katkowin chik nab'ij naachol ja ruk'amoona to. Ja rucholajil taq tzijj ruk'amoona to ja nuk'uuneem chi riij ja tzijj ja chi noqkoowiini noqtzijooni, nq'aalajiini naq ja nqaajo' nqab'ijj. Nqaaya' chik jun k'amab'al tzijj, ka ni' chi re ja taq tuutaq ja nok chi re kitzijob'aliil taq mooyaa' (ka ni' chi re ja tz'ib'aaneem k'amoona chi riij Neufeld k'in Guralnik, 1988:169)

ma titz'iib'ataj chi ruuwach wuuj ja wi ma k'o ta rucholaajiil. Kee ri' k'a, chi riij nel wi' ja rub'aanikiil ja ntaqe'i; nnuuk' k'aa wa' ja taq tuutaq ri', ja k'aa ti mooy nkoowiini nq'a'xaaj ja ruuq'a' chi riij k'in nch'ob'otaj rumaal naq ja nrub'iij. Ma juunaan ta ruk'iin ja kee wa' xtqaab'an chi re ri':

Ja kee wa' ri':

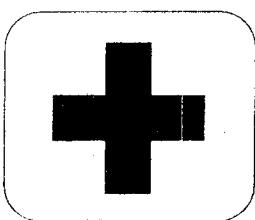
Ja naab'ey ja ti mooy nch'ob'otaj rumaal ari' chi q'ijj k'in ja ruuka'b' ma k'o ta wi' nrelesaj chi riij.

2. ¿Naq naach'ob' k'aa ri' toq ta xkatb'eeqaj chi ruuchii' aq'omab'al jaay ja ta awa' jun k'utub'al xtaawil ri'?

Jar atat naach'ob qaj ari': Qatzijj k'aa wa' chi ma waawee' chik ta k'o wi' jar aq'omab'al jaay, la qatzijj k'aa la' chi xyaa' jun xojojob'al jaay chi ri'? K'o k'a jun ma qatzijj tzijj ta ari' ruumaak chi ma k'amoninaq

ta ja chi xtik'eje' ta jule' k'utub'al chik ja ma rixiin ta ja jaay. Ja pa qatinaamit k'ooli ja k'utub'al ja anij rixiin wi' jar aq'omab'al jaay.

Kee ri' ja toq naatz'et atat jun kaqaxalq'aat anij chi aaniim nach'ob'ola' qaaj jaa ri' jun aq'omab'al jaay owi jun yaawałaj jaay. Ma taqal ta chi riij naq ta xtik'utub'ex chik ja jule' jaay ri', anij nyaa' wi' juun chi riij ja anij chi ajniim nch'ob'otaj rumaal ja winaq owi ja winaq anij rootaq wi'.

"Jar ee rutz'aqatiil jumook winaq anij nik'a'tzin wi' chi ke ja rub'aanikiil ruwachiil ja naqjuun ja chi neekoowiini nkiq'iila' kii', utz k'a chi nkeeto' kii' chi paam ja kik'asleemaal k'in nkiili ja naqjuun ja nkajo'b'eej" (López, 1988:21).

Kee ri' k'a nkeeb'an ja winaq chi ruuwach uleew, kikanon k'iy ruuwach ja k'utub'al ja k'ooli nrub'ijj chi juujunaal, k'in qas k'a pa taq rukoojiik wi' nkeeya' wi'; k'ooli ja rub'eeyaaal raqaniil. Ja k'utub'al ja nqaakoj ja k'ooli nrub'ijj chi juujunaal k'extali ja rukoojiik k'in rub'iixiik chi ke ja jule' winaq chik owi tinaamit, xa xer waa ri' ma juunaan ta ruuwach; ja chik ja rajawaxiik nk'utun chi ke ja ni' ja nkiq'ilob'ej kii'. Chi kijuujunaal ja winaq chi neekoowiini nkuk'aj kii' kuk'iin ja kiwiinaaq, pa taq rajawaxiik wi' nkeekoj wi' ja tzijj; nrootaqijj ja winaq naq nb'aan chi rukoojiik ja tzijj ja ka ni' nrub'ijj ja rub'eeyaaalil. ka ni' chi re ja naayup opon aawach, naasil opon aaq'a' owi xa naq ta, taq tzijj k'in achib'al chaqajaa' ja nruukoj ja tinaamit. Kee ri' rub'anoon, chi riij nel

wi' ja rub'eeyaaliil rixiin ja jun tinaamit, ka ni' chi re ja nawelesaj aawaaq' tib'ij k'a tziij ari' ma tiqaajo' ja winaq ja nqaab'an opon wi'. K'o k'a nb'iixi chaqajaa' ja wi nawelesaj opon aawaaq' nawaaajo k'aa ri' ja winaq cha', jaa wa' pa jule' tinaamit chik nb'aan wi'.

— Ja k'a nqatz'apib'ej ruuwi' owi nqak'isib'cej: —

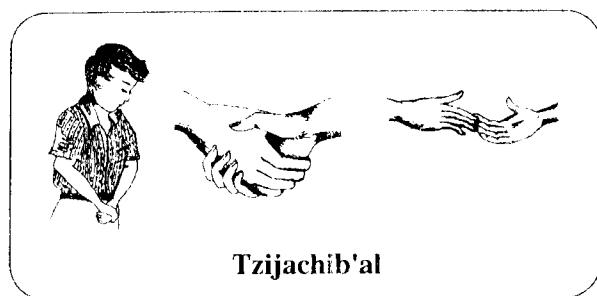
Ja tzijob'aliil jua ri' ja jun nuk'uleem chi riij ja k'iy ruuwach ja rub'eeyaaliil kixiin ja winaq k'in kichoomb'aal; jar oq winaq nqaakoj ja k'utub'al ruk'iin ja naq ja nrub'iij; nqachoomiij ja k'utub'al chi noqkoowiini, nqawinaqirisaaj ja naqjuun, noqch'oob'ooni, noqchoolooni k'in nqaanuk' naq ja k'o chi qiij chi qaawach, nqak'ulub'a' qii' k'in nqaato' qii', nqaq'a'xaj opon chi keewach ja julee' chik ja qootaqileem k'in qab'aanikiil.

B. Tzijob'aliil pa tziij: Juun awa' chi re ja tzijob'aliil.

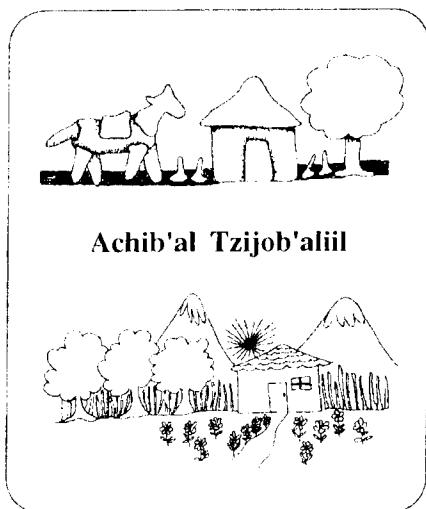
K'iy ruuwach ja tzijob'aliil; chi riij nt'zeet wi' ja k'utub'al ja nqaakoj. K'iy ronojeel, xa xer waa ri' qanaataj na pe' juun ka'i' ruuwach ri':

1. Silon tziij, jaa ri' ja nqaakoj ronojeel ruuwach silooj chi re qaxamaliil.
2. Achib'al k'in ejtalil tziij, ja nqaakoj wi' ja naqjuun ja ntz'iib'axi, naq'omaxi, ka ni' ntz'aaq chi re ja kaxlan ixika', joson taq naqjuun, t'iiso'm, rachib'al uleew, ruk'utub'aliil ch'iich' (aq'omalil taq k'utub'al).
3. Tzijob'aliil pa tziij, ja taq tziij ja nqatzijob'eej k'in nqatz'iib'ab'eej (tzijonil taq tziij).

4. Julee' tzijob'aliil chik: b'iixaal, ajilab'aliil, ka ni' nruukoj ja kemach'iich', k'in julee' naqjuun chik.

Tzijachib'al

Achib'al Tzijob'aliil

Tzijob'aliil pa tzijj

Juun ka'i' k'a awa' chi re ja tzijob'aliil
ruuwach ja tzijob'aliil ri' ja
nruukoj jar aachi

Jaa wi juun awa' chi re ja tzijob'aliil ja nruukoj jar aachi ja tzijob'aliil
pa tzijj, jaa wa' ja maxko' chi winaq neekojo chi ruuwach uleew chi re
ja kik'asleemaal ronojel taq q'lij, rumaal la k'aa wa' ja maxko' pa'l
ruuq'lij k'in jaa wa' ja k'exo rixiin k'in nq'aalasan rixiin jar aachi chi

keewach chikop; ma jun ruuwach chikop nkojo ta awa' ja jun runuk'uleemaal tzijj ja qas tz'aqat riij ruuwach ri'.

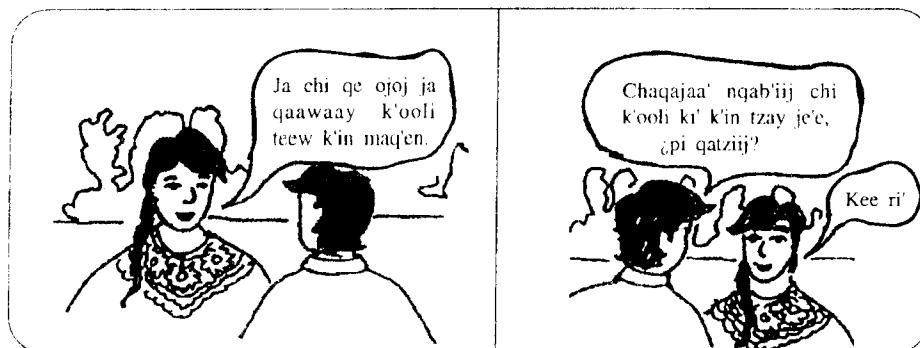
Ja tzijob'aliil pa tzijj rutz'aaqaat rii' ruk'iin ja tzijooneem k'in tz'iib'aaneem. Ka ni' chi re ja tzijon tzijj k'in tz'iib'an tzijj jaa wa' ruk'utub'aliil ja tzijoxik ja nqaakoj: "qachapooob'aal", chi noqkoowiini nqaakoj ja qatzijob'aliil.

Ja tzijoba'aliil pa tzijj nqaakoj chi q'iiloon qii' kuk'iin julee' chik, nqab'ijb'ej opoon naq ja nqaana' k'in ja rajawaxiik chi qc.

Nqaakoj ja tzijob'aliil chi riij ja qach'ob'ooj.

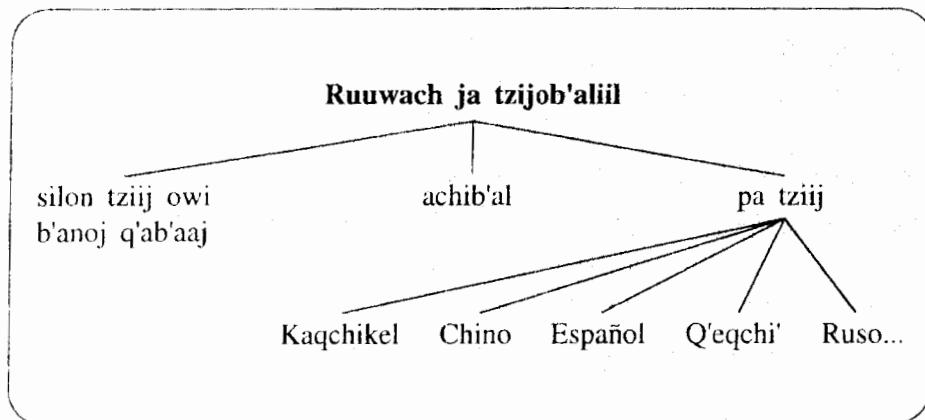
Ja qatzijob'aliil pa tzijj nqaakoj chi rutz'eetiik k'in nqanuk'ub'eej pa qaawi' qaak'u'x ja naqjuun ja k'o chi qijj chi qaawach.

Ja tzijob'aliil jaa ri' jun nuk'uleem, ja k'aa ri' jun qachapoob'aal ja chi noqkoowiini nqaakoj ja ya'tajinaq chi qe rumaal ja qatzijob'al.

Chi riij ja rusaamaaj chi kikojol winaq k'in chi re ja q'iilo'on rii'iil, qas rajawaxiik na ja rub'aaniik ja tzijob'aliil pa tzijj owi ja q'iilo'on rii'iil pa tzijj chi ruuwach ja pa tz'iib'aaneem; k'iy rumaal (elesaan chi riij Von Gleich, 1989:32-33 choomiin chik):

1. Naab'eeey nqootaqijj ja tzijj k'ajak'aa ri' tz'iib'aaneem.
2. Ja tzijob'aliil pa tzijj jaa ri' ja b'anoon to naab'eeey chi ruuwach ja tz'iib'aaneem. Sib'alaj taq juunaa' xok to ja tzijob'aliil pa tzijj, k'ajak'aa ri' xeewinaqir to ja pa tz'iib'aaneem.
3. Ronojeelaal ja runuk'uleemaal ja tz'iib'aaneem chi riij ja tzijob'aliil pa tzijj elenaq wi'.
4. Ja tzijob'aliil pa tzijj pa tz'iib'aaneem ma tikoowiini nruukoj ronojeelaal ja rujalab'en rii' ja tzijj pa juntzijob'aliil (ka ni' chi re ja ruqulaal, ruchooq'ab'aał, ruk'utub'aał, ruq'ilib'aał, k'in taq julee' chik).

Ma juun ta ruuwach ja tzijj nqaakoj qonojeelaal toq noqtzijjooni, chaqajaa' ma juun ta ruuwach ja tz'iib'aaneem nqaakoj. ¿Naq chi re? Ma k'o ta chi re, ja tzijob'aliil pa tzijj, ka ni' chi re ronojeelaal ja ruuwach tzijob'aliil, chi riij ja winaq elenaq wi', nrixinaj k'a ja kib'aanikiil ja jun mook winaq (López, 1988:22). Kee ri' k'a nruub'an ja tzijob'aliil nruuk'ut rii' rumaal ja tzijob'al ja nkeeb'an ja winaq chi ruuwach uleew.

K'ooli chaqajaa' ja tzijob'al chi ruuwach uleew ma tz'iib'aan ta. Ma tib'ij k'aa wa' ja jaa wa ri' chi ma titz'iib'ataji. Nwinaqiri ja tz'iib'aaneem toq wi k'o rajawaxiik chi paam ja tinaamit; ja wi ma rajawaxiik ta ma tiruub'an k'aa ri'.

Ja k'a winaq juun wi' na nkib'ij, ja chi keewach eje'ee' ja tzijob'al ja ma k'o ta rutz'iib'axiik ma ojer taq tzijj ta owi ma naab'ey taq tzijj ta, owi ma qas ta tz'aqat chi keewach, ka ni' chi re ja julee' ja k'o rutz'iib'axiik. Chi re ronojeelaal ja tzijj chi ruuwach uleew k'ooli nruuk'am wi' rii' chi re ja ruchooliik k'in chi re ja taq rutz'aqatiil ma na ma k'o ta rutz'iib'axiik. Ja k'a ka ni' chi re nqab'ij opoon ja nik'aj roox oxlajuuj q'o' tzijj (*cinco mil*) ja b'aan chi ruuwach uleew, xa la kaji' q'o'(1600) chi re ja k'o rutz'iib'axiik (López, 1988:26). Ja Pa Paxil

Uleew, ja chi re ja juwinaq oxi' ruuwach tzijob'al nb'aani xa ruuyon Garffuna ma k'o ta rutz'iib'axiik pa rub'eyal tziij.

C. B'aar ruchapoon wi rii' ja Tzijob'aliil ruk'iin ja tzijob'al.

Qatz'etoon chik k'a; "tzijob'aliil" jaa ri' ja jun tziij nruuk'ut chi jaa ri' ja ya'tajinaq chi re ja winaq chi nkooowiini nruub'an runaqjuun. Ja tzijob'aliil ma ruuyoon ta ja tz'iib'ataleel tzijotaleel taq tziij nruutz'et; chaqajaa' nruutz'et ja julee' ja nb'aan pa taq siloj q'ab'aaj owi wachaaj, ka ni' chi re jar achib'al chaqajaa'. Ja chi'b'al k'in tzijob'al xa juunaan nrub'ij, k'in rutz'aaqaat, rutz'ab'eel ja runuk'uleemaal tziij; nim na rutzijoxiik chi ruuwach ja tzijob'aliil. Ja tzijob'al juun ala' chi re ja tziij ja ruk'aan ja tzijob'aliil; jaa wa' ja nim ruuq'ij ja rutzijoxiik chi paam ja runuk'uleemaal ja tziij (López, 1988:10).

D. ¿Naq k'a ja jun tzijob'al?

Ja jun tzijob'al owi chi'b'al jaa ri' jun nuk'uleem, jun molaaj ruk'utub'aal ja tzijotali owi tz'iib'atali ja nok chi paam ja rub'aanikiil jun k'asleemaal; nruk'aaj ja rub'eyal tz'iib'aaneem k'in ja ka ni' nkajo'b'eej ja winaq, chi nk'ututaji ja ruk'aan ja tzijob'aliil.

Ma ja ta ari' nruk'uutuj naq aawach, naq jar awootaq. Konojeelaal jar ak'aalaa' chi ruuwach ulceew ma ki ta k'o juun xtimajo chi ke, taqal chi kij chi nkeeb'an jun tzijob'al; ja nkootaqijj ka'i' oxi' ruuwach tzijob'al jaa la', lale' ya'tajinaq chi ke, rutz'aaqaat ja kik'asleemaal; jar ojoj xqootaqijj ja tzijob'al, jaa la', lale' anij xqaak'am to pa qak'aalal, na ma juun wi' k'a ruuwach ja tzijob'al nkeeb'an ja qaatee' qatata'.

Ja k'a jun ak'aal jaa wi kaxlan tzijj ja nk'uut chi ruuwach pa roochooch jaa ri' ja nrootaqijj, na ma maya' tzijj k'a xkeeb'an ja rati't rumama', owi na Garífuna, China owi Árabe.

Ja toq nqootaqijj to jun tzijj anij nruk'amab'ej to chi qe ja rutzijoxiik, runuk'uleemaal; ma ruuyoon ta ari' ja pa rucholaajii, chaqajaa' ja rukoojiik chi kikojol winaq. Jaa wi nqaj chi keewach k'in nak'axax kumaal ja winaqji' ja k'aa ri' rumaal toq nruuk'am rii' qanaa'ooj.

1. Rub'eeyaal Nuk'uuj.

Ronojeelaal ja tzijob'al k'iy ruuwach ja taq rutz'aaqaat ja nuk'ub'een ja ntzoloq'omayij qaj rii' chi paam ja tzijj, ja k'aa wa' ja nya'owi ja naq ja nruuk'ut owi nrub'ijj. Ja toq nqab'ijj chi ja tzijob'al jaa ri' ja jun runuuk'ik ja tzijj, jaa ri' ja nqab'ijj chi ja tzijob'al k'ooli ja rub'iixiik, ruchoomixiik chi juujunal, ja nqaq' alasab'eej jaa wa ri', nqajunasaaj ja runuk'uleemaal, rucholaajii jun tzijob'al ruk'iin chik jun tzijob'al, jun k'amab'al tzijj rixiin jun jaay (ja chi nk'eje' kan saq ja jun ch'ob'ooj ri' xtz'eet chi riij ja Hoyos chi paam jun rutzijjool). Naq natkoowiini naab'an q'anajoj atat ala', ta juunasaaj ja runuk'uleemaal jun tzijob'al ja rootaq runuk'uleemaal jun ch'iich', ja natz'estab'eej jaa wi xqaj pan aawi ja b'aar ruchapoonwi rii' ja tzijob'al ruk'iin ja tzijob'aliil.

Jun k'amab'al tzijj, ronojeelaal ja jaay anij k'o wi' ja juunaan ruk'aan chi re ja rub'aaniik na ma majuunaan ta k'a ruuwach ja naqjuun jar okinaq; ronojeelaal ja jaay anij k'o wi' rutz'ub'uuliib'aal nyaa' eel, ruuwach taq xaan, ruuwi. Kee ri' k'a ja tzijob'al chi ruuwach uleew, k'ooli ja rub'aanikiil ja anij jaa wa ri' nrajo'b'eej xa naq ta chi tzijob'aliil, ka ni' chi re ja nnuk'ub'exi, ncholab'exi ja rutzijoxiik, na ma k'iy k'a ruuwach ja nb'iixi.

Qatz'eta' na pe', ronojeelaal ja tzijob'al chi ruuwach uleew k'o wi' ja rixiin ja nrumolab'eej ja ruuql taq tzijj, nnuk'ub'eej, nrucholob'eej ja ko'kojalaj taq tzijj k'in nimaq taq tzijj. Kee ri' chaqajaa', chi paam ja ronojel taq tzijob'al natkoowiini nab'iij ja ruq'ijool kaan, owi ja q'iij jar ok'owinaq kan chik, naab'an jun ch'a'ooneem, jun ak'axaneem, naab'an opon jun taqooneem, k'in julee' chik (Fromkin k'in Rodman, 1988:6 k'in 19). Juun chik chaqajaa', ka ni' chi re ja jun k'amab'al tzijj, ja jaay k'ooli ruk'aan ja rub'aanikiil ja anij juunaan, k'o k'a chaqajaa' ruk'aan ja ma juunaan ta: k'ooli ja jaay k'o rixiin ruusiib' ja nel chi kaaj, k'o k'a ma k'o ta. Juunaan jalaal riij ruuwach, chi juujunaal k'a ja tzijob'al k'ooli ja rub'aanikiil, ja rucholaajiil ja anij rixiin wi' chi juujunal. Jun k'amab'al tzijj chi paam ja kaxlan tzijj, utz ja nelesaxi ja ruub'ii' ja winaq ja ntzijioni, kee wa' ri': "Ee k'o pa k'ayib'al", la kee wa' ta k'a nqab'ij ari': "Eje'ee' ee k'o pa k'ayib'al", jaa wa', anij rixiin wi' ja tzijob'al ja chi kee wa' nruub'an, xa xer waa ri' ma ronojel taq tzijob'al ta, ka ni' chi paam jar Inglés ma tikoqkoowiini nqab'ijj "Ee k'o pa k'ayib'al", anij rajawaxiik wi' chi nqab'ijj "Eje'ee' ee k'o pa k'ayib'al", ruumaak awa' chi ja jun tzijob'al ri' anij nruk'aj wi' naq ja ntzijooni owi nb'anowi ja naqjuun.

Ja jaay k'ooli ja naqjuun kojoon ja nchoomitaji, nnuk'i, nb'aan chi re ja ni' ja najo'b'exi; chi riij ntz'eet wi' ja ni' ja ruchakaleemaal, reetaab'aal, ruq'oib'aal. K'ooli ja taq qoochchooch jaa wa' ruuwach ja taq naqjuun okinaq ri':

- Chee', aaj, k'in julee' chik.
- Kaxlan xaan, ch'iich', tz'aaq k'in woop.
- Aab'aj, tz'aaq, ch'iich' k'in xoot.

Ka ni' k'a chi re ja jun jaay k'in jun tzijob'al, ja rub'aanikiil, ja nnuk'ub'exi, ja naqjuun ja nooki ma chaqa ta nyaa'i, k'o rub'eeyaal. Ja kaxlan xaan chuum nchapowi, ma koqkoowiini xtqiachap ta chi re

ch'iich'; ka ni' chi re chaqajaa' ja toq chee' ja ntiiki ma katkoowiini kaach' ta xtaaq'in pa ruuwi', kee ri' k'a rub'aaniik ja kaxlan xaan, ma tiruumaj ja chi qa ta naq ta xtaab'an chi re, toq nqaanuk' q'anojoj qas pa rub'eeyaal wi' nqaayaa' wi', chi qas kow k'in qas utz rutz'eetiik neeli.

Chi paam jun chi'b'al owi tzijob'al, nqaakoj k'in nqachoomij ja taq rutz'aqatiil, k'in ka ni' chi re ja noqtzijon opon nqaab'an ja ko'koj k'in nimaq tziji, nquk'aj k'a ja rub'eeyaal ja rub'aaniikiil ja tzijob'al ja noqtzijon wi'. Nqaakoj ja taq tz'aqatiil ka ni' chi re ja ruqulaal (*l + a + s*), jaa wa' ja taq tz'iib' ri' noqkoowiini nqaayuj owi nqaab'an juun chi re utz k'a nchoq'o chik owi k'o chik nrub'ij; (*cas + a + s*), jaa wa' noqruto' chi rub'aaniik ja taq tziji (*casas*) (taq jaay). Noqkoowiini nqaakoj ja taq tziji k'in nqaaxol opon rukoojiik chi rub'aaniik ja ko'kojilaj taq tziji (las casas) (ja taq jaay) k'in nimaq taq tziji (xruub'an ja jaay ja wachib'iil), chaqajaa' noqkoowiini nqapaach'uj opon owi nqaaxol opon ja nimaq tziji chi rub'aaniik ja nimaq taq cholooncem.

1 + a + -s + c + a + s + -a + -s
 Mi amigo + construyó + la casa
 Xruub'an + ja + jaay + ja wachib'iil

[l + s + a] + [c + a + s] + [-o] + [-s]

Casa mi + construyó amigo + la

Jaay wixiin + xruub'an ja wachib'iil + ja

K'in qab'iin chik k'a chi paam ja moolaj ja xqaatz'et kaan, jaa la' ja taq rutz'aqatiil tzijjaal le' anij nruuyuj wi' taq rii' pa taq rub'eeyaa ja rub'aanikiil ja tzijob'al jar uk'aayoon, utz k'a chi nak'axax kumaal ja winaq; ma ruub'eey ta nqaab'an jaa wi chi qa nqaaya' eel, ma juun nok wi', ma tak'axaxi. Tulqaj chi qe ja jun winaq ja nrub'iij "chenooj inin juun iiwiir xinloq".

Ronojeelaal ja tzijob'al chi ruuwach uleew maxko' chi taq rutz'aqatiil tzijj nok chi paam, qas ee xolotal taq ruuwach k'in qas k'o wi' neerub'iij chi juujunaal, nyuuj k'a ja nb'anab'exi ja tzijj; k'in toq nyuuj awa' tzijj ri' nel chik jule' nimaq taq tzijj.

Ja tzijob'al ma rajawaxiik ta chi qas ta juunaan ruqlaal ronojeelaal, nixta k'a juunaan ta chaqajaa' ja taq rutz'aqatiil ja nqab'anab'ej taq tzijj, ko'koj tzijj k'in nimaq tzijj. Nq'a alasax rumaal ja juun ka'i' k'amab'al

taq tzijj ri': ja chi paam ja maya' taq tzijob'al k'ooli ja ruqlaal ja tzijj ja ma k'o ta chi paam ja kaxlan tzijob'al nixta k'a pan inglés ta, ka ni' chi re ja ruunaaq' qulaal tzijj, chi re awa' ja jaa wa ri' jar awuxulaa' anij ntz'ape' pan aaqul, k'ajak'aa ri' nel to maxko' ruchooq'aaq⁽¹⁾ / t' /, (ka ni' pa rutz'iib'axik yut', ch'ooch'ik tib'ij tzijj pa K'iche'), / k' /, ka ni' chi rutz'iib'axik k'oj pa Kaqchikel), k'in / q' / ka ni' pa rutz'iib'axiik ja q'ijj, pa K'iche')⁽²⁾. Ja pa kaxlan tzijob'al, kee ri' chaqajaa', k'ooli ja kaxlan qulaal tzijj ja ma k'o ta chi paam ja maya' taq tzijob'al k'in inglés, ka ni' chire ja / ñ / pa rutz'iib'axik ak'aal (*niño*).

2. Rub'eeyaaal ja nkeekoj ja winaq.

“Toq naq nkichoomij to ja winaq, chi juujunal ja tzijob'al k'ooli ja k'amoj rii'iil chi riij rumaal ja rub'eeyaaal ja nqaj chi keewach ja winaq chi neekoowiini neetzijon kachib'il taq kii” (López, 1988:23).

Toq nqaakoj jun tzijob'al, nqaakoj ja ruk'utub'aal ka ni' chi re ja taq tzijj, k'in ari' ja noqtzijon epoon, mältiyoox k'a chi re ja kik'amoona kii' ja winaq chi runuuk'iik; rumaal k'aa ri' ja nkak'axaj kii' toq neetzijooni ja winaqii'. Jun k'amab'al tzijj: ja jun aj q'eqchi' toq nrub'ijj b'antyox, ja k'a winaq ja neeb'anowi ja tzijj ri' kootaq chi mältiyoxiineem nrub'ijj;

---

(1) Chi re ja ruqlal tzijj ja npeet pa qaaqul, ja qaaq', qeey, owi ruuwach taq qeey anij taqal chi riij, ka ni' nrwinaqirisaj to ja ruuqlal taq tzijj ri' /t/. /k/ owi /q/, ja k'aa ruk'amaal taq qaachii' ntz'aapij ri' k'in ma tiruq'a'xaj eel ja quxulaa' chi paam ja qaaxuul. Ja k'a toq nruijaq ri' ja ruk'amaal taq qaachii' nel to k'a ja quxulaa', njote' to k'a ja qaaxuul. Ja chi paam ja Soltzijob'al, ja ruqlal taq tzijj pa taq q'e'q'aq taq tz'iib' nyaa' wi'.

(2) Chi paam López C. k'in chi paam julee' chik elesaan wi' awa' ja tzijj ri': 1991: 11-12)

jun k'amoj rii'iil b'anoon chi qajinaq chi keewach ja winaq rixiin ja tzijob'al, rumaal k'aa ri' ja nqaj pa keewi' naq ja nkib'ij. Kee ri' k'a chi ke ja jule' winaq chik nkib'ij ja tziij le', xa xer waa ri' juun wi' chik na rub'iixiik nkeeb'an, ja ni' ja rumajoon chi keewach: gracias (kaxlan tziij), thank you (inglés tziij), merci (francés tziij), k'in kee ri' ja julee' chik chaqajaa'.

Naq nruub'an k'aa ri' k'o ta jun aj q'eqchi' xtib'ij ta: "kaamiik xok'o nuuk'u'x rumaal ja tziij b'antyox, ma tinkoj chik; ja toq nwaajo' ninmaliyoxiini chik "tz'i" ninche' chik; ja k'a toq xtok'o chik nuuk'u'x, ch'oy ninche' chik. Juunaan nnuub'an chi re ronojeel ja taq tziij, chi juujunaal ja tziij jaa ri' ja nrub'ij ja xtinwaajo' inin". Ja wi nqaajo' nqaak'ex ja naq ja nrub'ij ja tziij ka ni' nqaajo' ojoj, naq nrub'ij chik k'aa ri' jaa wi nqaayoj ja rub'eeyaal raqaniil ja ya'oон kumaal ja winaq ja neetziijooni; jaa wi nb'anataji ja kee ri' ma k'o chik ta k'a juun ari' chi qc nqak'axaj qii'. Anij qatzij wi', ronojeel ja tzijob'al chi ruuwach uleew k'o k'exetajik nb'anataj chi paam, nk'exetaj je'e naq ja nrub'ij, xa xer waa ri' qas nyaa' na rub'iixiik chi ke ja winaq, qas nkeetz'et na k'ajak'aa ri' nkiniimaaj k'in nkeekoj.

Anij k'o wi' ari' ja nnimaxi k'in nkooji ja taq tziij ja nk'aaq chi paam ja tzijob'al, jaa ri' taq tziij ja qas k'o wi' neerub'ij chi juujunaal. Chaqajaa' ja winaq k'ooli ja rub'eeyaal chi keewach toq neetziijooni; ja b'aar neetziyon wi' qas k'o na taq rixiin chi juujunaal. Nqaak'ex ja qaatzij toq noqtzijon kuk'iin qaatee' qatata', kuk'iin qachib'iil, ruk'iin jun ajsamajeel rixin tinaamit owi ruk'iin jun winaq ja anij ma qootaq ta wi' ruuwach.

Ja kuk'iin ja qaatee' qatata' k'in qachib'iil nqaab'an jun alaxik tziij, ja k'a chi re ja jule' tziij chik nqaab'an ja anij k'o rub'eeyaal raqaniil. Ronojeelaal k'amoona rii'iil chi riiij, qootaq chi toq nqatz'iib'aj jun wuuq ja nqaataq pa taq q'etab'al tziij chi re ja k'amol b'eey rixiin tinaamit, owi

k'amol b'eey rixin jun ajtiijaal ma tiqab'ij chi re: "naq tib'ij at'aa", owi "naq tib'ij a'ch"; jaa wi qatzijj chi qootaq ruuwach jar ajsamajeel noqkowin la nqab'ij ari' chi re ja kee ri' ja wi ma rixiin q'etab'al tzijj ta ja wuuj, ja chi qa jun ti q'iilo'n rii'il nqaab'an. Ja rub'eeyaal raqaniil rixiin tinaamit anij ja wi' ari' nqaakoj naq ja nqaab'an chi rub'iixiik ja naqjuun, naq nqaab'an chi re ja k'utuuneem, q'iilo'neem, maliyoxiineem, b'oochi'neem, xeb'eenceem k'in jule' q'iila'ooneem chik.

Ruuka'b' Molob'alil

Naa'ooj ja nok chi paam ja maya' soltzijob'al

Chi re ja rajawaxiik taq ruchapoob'aal ja ruk'asleemaal ja maya' aachi ruk'aan ja runimaxiik k'in rajo'b'exiik ja kaaj uleew, ka ni' chi re ja ruk'a'xiik ja ruxajanixiik. Ja k'aa wa' ja najo'b'ex chi re ja jun tiyoxin tziij rixiin ja Maya' K'iche' chi riij k'aa wa' tiqaamaj el wi' ja rusamajixiik ja qaawuj ri'.

¡Atat Winaqirisaaneel, Tz'uukarisaaneel! ¡Koj'awak'axaj to k'a, koj'atz'eta' to k'a! ¡Ma koj'aaya' kan ta k'a, ma koj'amatzab'a' kan ta k'a, Atat Ajaaw jar at k'o chi kaaj at k'o chi ruuwach uleew, Ruuk'ux Kaaj Ruuk'ux Uleew! ¡Ke'aya'a' k'a ja qaasi'j qajootaay, ee jalooneel k'exooneel qixiin chi ruuwach ja q'iij saq! ¡Tisaqar k'a, tulqaj k'a ja saqil! ¡Taya'a' k'a sib'alaj taq b'eey chi qe, lik'ilaq taq b'eey, rimiraq taq b'eey! ¡Pa taq ki'koteemaal k'a keek'eje' wi' ja tinaamitaal, sib'alaj ki'koteemaal, ki'ilaj k'u'xulaal keek'eje' wi'; taya'a' jun utzilaj qak'asleemaal chi qe k'in xkoj'ilin ta, xkojk'u'xulan ta! ¡Atat Juraqan, Ch'i'pak'aqol Jaay, Raxak'aqol Jaay, Ch'i'pananawak, Raxananawak, Wok, Junajpub', Tepew, Q'uq'kumatz, Alom K'ajolom, Ixpiyakok, Ixmukane, rati't q'iij, rati't saq! ¡Tipakapo' k'a ja ruuwi' juyu' taq'aaj k'in ti saqar k'a! (Popol Wuuj).

Ti ko'l cholooj chi riij ja maya' b'aanikilaal

Ja xtinumab'ej eel ja ti ko'l cholooj chi riij ja maya' b'aanikilaal rajawaxiik chi nqaq'aalisaj na naq tib'ij k'aa ri' ja b'aanikilaal, tzijob'al, chi'b'al k'in ruk'xeb'aliil taq tzijob'al.

B'aanikilaal.

Jaa ri' ja kik'asleemaal jun mook winaq, wi k'a nim owi k'a ko'li ja samajjiineem nkeeb'an chi riij jaa wa' k'asleemaal ri' (Muñoz, 1988). Ja Ghidinelli (1983) nrub'iij chi jaa ri' ronojeelaal ja nruuch'ob' k'in nruub'an jar aachi k'in nik'atzin chi re chi runuuk'iik ja k'asleemaal chi ruuwach uleew kixiin ja winaqii'. Ja chi re Brown (1968), jaa ri' ja rukeemiik ronojeelaal ja nkeech'ob', nkeena' k'in nkeeb'an jun mook winaqii'.

Tzijob'al.

Jaa ri' ronojeel ja tziij moloon ruuchii' rixiin jun tinaamit, nruukoj toq ntzijjooni owi ntz'iib'aani, ka ni' chi re ja kaxlaan, francés tziij, k'in chaqajaa' Kaqchikel, K'iche', Mam, k'in julee' chik. Chi Kaxlaan chi Kaqchikel, tzijob'al chi ka'i', rumaal chi k'o rutinaamitaal nb'anowi (COCADI, 1985).

Tzijob'al.

(Chi paam ja griego tzijob'al tib'ij tziij: ixiin), ja wuuj solol tziij Larousse nb'iij chi jaa ri' ja rutzijob'al jun tinaamit, ka ni' chi re ja Kaxlaan. Ja wuuj solol tziij nrub'iij chi ja ka'i' tziij: tzijob'al k'in chi'b'al, xa juunaan tib'ij.

Ruuq'a' tzijob'al.

Jaa ri' ja rujalab'aal jun tzijob'al. Ka ni' chi re ja maya' taq tzijob'al k'in Kaxlaan nb'aan pan Iximuleew (Paxil Uleew), k'o rujalab'aal je'e; ja Kaxlaan juunwi' na nb'aan chi re El Salvador, Venezuela owi Argentina; kee ri' chi re chaqajaa' ja Kaqchikel, juunwi' na jutz'iit nb'aan chi re San Martín Jilotepeque, Comalapa, Tecpán, owi Tz'oloj Ya': chi juujunaal awa', rujalab'aal ja Kaqchikel tzijob'al. Chi paam jar Iximuleew b'iina'aan chi re ja maya' taq tzijob'al "rujalab'aal tzijob'al", rumaal chi anij ma k'o ta b'anoon chi re. Rajawaxiik k'a chi nk'eex awa' tziij ri' k'in nb'iix chi re "tzijob'al".

Jar ajnaa'oojii' chi riij ja niimalaj b'aanikiil maya', nkib'iij chi ja ralaxiik ja tiiko'miineem xb'anataji xruub'an la wuqlajuuj q'o' k'in niik'aaj owi kab'lajuuj q'o' k'in niik'aaj juunaa', chi ri' b'aar k'o wi' ja juyu' taq'aaj b'iina'aan chi re Sierra Madre, chi paam ja tinaamit Tamaulipas. Chi paam awa' ja naab'ey ruchoolaaj ja tiiko'miineem xtiik k'iy ruuwach k'uum, iik'ooy, k'in chaqajaa' ja iik.

Xruub'an kab'lajuuj q'o' k'in niik'aaj juunaa' k'in xulk'isa' pa waaqii' k'in niik'aaj q'o' juunaa' (5000, 2500) toq maja'n talax Alk'uwaalaxeel, chi paam ja tewalaj taq juyu' k'o pa niik'aaj chi re ja México, ja tiiko'miineem maxko' xnimari; ja k'aa xruub'an waaqii' k'in niik'aaj q'o' juunaa' toq maja'n talax Alk'uwaalaxeel, toqoori' toq ja tiiko'miineem maxko' xpaqe' ruuq'iij. Toq k'a maxko' jun tiiko'miineem nb'aan chi paam ja juyu' taq'aaj je'e, xwinaqir to jar ixiim.

Nrub'iij ja Silvanus G. Morley (1982) chi ja kik'asleemaal ja maya' taq winaq xruub'an kajq'o' juunaa' kimajoon to rutz'iib'axiik, toqoori' toq xkeemaj rutz'iib'axiik jar ati't mama' chi ruuwach nimaq taq aab'aj ja

kik'asleemaal. Rumaal k'aa ri' toq ja kik'asleemaal ja maya' taq winaq kee wa' nb'aan chi runuuk'iik kaamiik ri':

1. **Xe'paqalik K'asleemaal**, 1500 juunaa' rumajoon to toq maja'n talax Alk'uwaalaxeel, k'in xruuk'is 317 juunaa' toq alaxinaq chik.
2. **Paqalik K'asleemaal**, 317 juunaa' xruumaj to toq alaxinaq chik Alk'uwaalaxeel, k'in pa juunaa' 889 xruuk'is.
3. **Rijj Paqalik K'asleemaal**, pa juunaa' 889 xruumaj to k'in pa juunaa' 1697 xk'iisi; toqoo ri' toq xeech'aaki ja k'isib'al taq maya' kumaal ja mooso'i'.

Ja xoraal kiloq'ob'een ja maya' jaa ri' ronojeel ja tinaamit Yucatán, Campeche, Chiapas, Tabasco, Veracruz, San Luis Potosí k'in Quintana Roo, chi paam ja tinaamit México. Xa xer waa ri' jar uleew ja b'aar chi ri' maxko' na kiloq'ob'een ja maya' jaa ri' ja pan Iximuleew k'in julee' chik ee kijopin kii' chi paam ja tinaamit Honduras k'in Belice. Jaa wa' xoraal ri' chi paam ja Paqalik K'asleemaal xa jalaal ma xb'eeqaj ta pa ka'setenk'ala' kuchijil xo'eetjo'k'al (259000 *kilómetros cuadrados*), k'in toqoori' majun tinaamit kee ri' chik ta xoraal xruloq'ob'cej.

Konojeelaal ja maya' taq tinaamit maxko' jun naquun ja xa anij jalaal ma juunaan ta nkeeb'an chi re, ka ni' chi re ja kisaamaaj, kinimaaq'iij, tiiko'miineem, nuk'uj kitinaamit, nuk'uj kii' pa taq koochooch, ruyuqub'al keek'u'x, kitz'iib'ab'aal, ajilaaneem, tz'etoj q'ijj saq, tz'etoj iik' ch'uumiil, rub'aaniik kitinaamit, rub'aaniik koochooch, joson taq chee' aab'aj, b'anoj taq b'ojo'y, keekeem, b'anoj chakach, b'oniineem, tz'iib'aaneem chi rij taq aab'aj, kojoj taq risimal ak' k'in ch'iich' pa kisaamaaj, kojoj taq aab'aj, k'in julee' naquun chik (Morley, 1968).

Rukowil ruuchi' ja maya' tinaamit pa rub'eyal tzijj

Qas naab'eyy nqana'taaj ja Choomiineem pa ruuwi' ja Rukowil Ruuchii' Winaq chi junaruuwach uleew, b'anoon rumaal ja Moolaaj Winaqii' pa'l chi ruuwach jar Alaxik taq Tinaamitaal, pa lajuj q'iij chi re ja kab'lajuuj iik' rixiin ja juunaa' kaji' q'o' wuqlajuj winaq waqxaqii' juunaa' (1948). Tiqasik'ij na pe' juun ka'i' taq tzijj ja nrub'ij awa' choomiineem ri':

Naab'ey ruch'uutab'aal.

Konojeelaal ja winaqii' ee tzoq'opitali ee kiratali ne'alaxi; junaan rukowil keechii' k'in junaan keechii' keewach, k'o keewi' keek'u'x, k'in qas ki'il kiq'ilo'xik kii' nkeeb'an chi kachib'il taq kii'.

Juwinaq waaqii' ruch'uutab'aal.

1. Ronojel winaq k'o ruuq'a' chi re ja rutijoxiik. Ja naab'ey taq juunaa' ja rutijoxiik, ja rupaaliib'aal ruk'asleemaal, ma tiruutoj, xa xer waa ri' jaa wa' tijooneem yuqul chi ruquul chi nruub'an. Ronojeelaal k'a ja tijooneem chi riij nimarisan naa'oojiil owi ootaqin b'anoj k'aak'a taq naquun ya'atal chi ke konojeelaal; ronojel winaq k'o ruuq'a' chi re nok chi paam ja nimaq taq tijob'al, ja wi ruch'akoon to chik ronojeel ja k'ooli naab'eyy.
2. Ja tijooneem nrukaanooj ja runimarisaxiik ja ruuwi', ruuk'u'x k'in ruxamal jar aachi; nnimarisaaaj chi juun, tz'aqat nruub'an chi re; ki'il ta xtik'eje' kuk'iin konojeel ja winaqii', ma ki ta xtok pa taq kik'asleemaal, k'in xtiruub'an ta ronojeel jar utzilaj taq naqjuun ja nkoowiini nruub'an. Ja tijooneem xtiruuk'ut ja ta ja kuyuj rii'iil, ch'ob'ooneem, ki'koteemaal chi kikojol ronojel taq tinaamit k'in chi kikojol ronojel mookaaj taq

winaq, xa naq ta keewach k'in xa naq ta ruyuqulib'al keek'u'x. Nruuto' chaqajaa' ja saamaaj rumajoon ja nimalaj mookaaj Ach'aalal taq Tinaamit, pa ruuwi' jar ajo'b'en rii'iil.

3. Ja tati'xeelaa' k'o keeq'a' chi re nkeechaa' ja tijooneem xtiyaa' chi ke ja kalk'uwaal.

Juwinaq wuquu' ruch'uutab'al.

1. Ronojel winaq k'o ruuq'a' k'in rukowil ruuchii' chi b'anoj naqjuun je'e k'in nimirisan naa'oojiil chi paam ja rutinaamit, k'in nruukoj ronojeelaal ja nruuch'ak chi riij.

2. Konojeel ja winaq k'o keeq'a' chi re rutoo'iik ja rajawaxiik pa keewi', kinaa'ooj k'in chi re ja kimee'b'a'iil ja nk'eje' pa keeq'a', chi rusamajixiik ja wi'aaj, cholooneem owi q'ab'aliiil ja kixiin eje'ee.

Rajawaxiik k'a chaqajaa' chi nqanaataaj ja Choomiineem b'anoon pa ruuwi' ja Ruchooq'ab'al Keechii' Ak'aalaa', rumaal ja Molaj taq Winaqjil rixiin jar Alaxik taq Tinaamit, chi paam ja juwinaq q'ijj rixiin ja juulajuuj iik' rixiin ja juunaa' kajq'o' b'elejlajuuj winaq b'elejee' (1989). Anij k'a kee wa' k'a nrub'ijj ri':

"...ronojel winaq k'o ruuq'a' chi re ronojeel ja naqjuun k'in k'o rukowil ruuchii', ma k'o ta yuqul wi', xa naq ta rupaalaj, xa naq ta ruyuqulib'al ruuk'u'x, , xa b'anaq ta runuuk'ik rutinaamit, xa b'aar ta peetinaq wi', xa b'a ja ni' ta rupuwaq...".

Ronojeelaal k'a ja qatzijon qaaj ntz'aqatisax rumaal ja Cholk'asleemaal rixiin ja juunaa' kajq'o' b'elejlajuuj winaq jo'oo' (1985), k'in nrub'ijj chi paam ja ka'k'al waqxaqlajuuj ch'uutab'al chi nruuya' rukowiil ja kik'asleemaal ja winaqii' k'in neeruuya' kaan chi nkeeb'an ja kik'asleemaal,

rub'eeyal keetzijij, kitzijob'al; chaqajaa' neeruuto' chi runimarisaxiik ja nuk'uj kii' pa taq kitinaamit, kojoj kitziyaq, chi aachi chi ixoq; k'in kitzijob'al k'in ruuq'a' taq tzijob'al, ka ni' nrub'ij chi paam jar oxk'al waaqii' ruch'uutab'aal. K'in chaqajaa' nrub'ij chi paam jar oxk'al waqlajuuj ruch'uutab'aal chi ja pa taq tinaamit ja b'aar ee k'iy na wi' ja maya' taq winaq, ja tijooneem nb'aani pa ka'i' tzijob'al.

Ja k'aa Wuuj Ruchapoop'aal Ajtijaal nruna'taj chi paam ja rox rutaqaleel chi rajawaxiik "...Nnuuk' jun k'aak'a tijooneem ja qas ta xkeeruuto' konojel winaq, xa naq ta kib'aanikilaal owi kitzijob'al; xtik'a'tzin ta kaamiik k'in chuwaaq kaab'ijj, chee wi' rajawaxiik pa ka'i' tzijob'al nb'aan wi' k'in ja rusamajixiik njaach pa taq tinaamit...".

Chi paam awa' wuuj ri', chaqajaa' nrub'ijj chi ja tijooneem ya'atal to chi kijj ja winaq konojeelaal k'in arjaa' ja Saqamaq' rusaamaaj chi nruuya' chi ke (ch'uutab'al l, reetalil a); k'in ka'i oxi' ruuwach tzijob'al nb'aan wi', chi utz nkisamaajijj chi utz ja winaqii' xa naq ta ja kib'aanikilaal owi kitzijob'al (reetalil g).

Ja ya'atal chi riij k'in ja nik'a'tzin chi re ja maaya' tinaamit

Ja Molooj Rajpopi' ri Mayab' Amaq' (Rajpoopii' ja Maya' Amaq', *Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala*) -COMG-, rumaal ja saamaaj rumajoon pa ruuwi' ja rukowil keechii' ja maya' taq winaq, xeeruumol ja cha'taleela' chi paam ja saamaaj Champomaaneel, chi paam ja lajuj iik' rixiin ja juunaa' kajq'o' b'elejlajuuj winaq lajuuj (1990), rumaal chi xruuk'ot keechii' chi ja wi k'as chi ke k'in kich'ob'oon neesamaj chi riij ja rukowil ruuchii' ja maya' tinaamit. Xq'aalasaj k'a chi keewach chaqajaa' ja rajawaxiik xruuch'ob', ka ni' chi re ja xtiqana'taaj ri', ja ntzijoj riij ja tzijob'al:

1. Chi xtikooj ta ja maaya' taq tzijob'al chi paam ja ruuleewaal, pa taq q'etab'al tzijij, k'ayib'al je'e, pa taq xukuulib'al, pa taq ajtijaal, chi pa b'ey chi pa jaay.
2. Tok ch'o'ooj chi kiij jar ajsamajeelaa' rixiin q'etab'al tzijij chi nkootaqijj k'in nkeekoj ja maaya' taq tzijij pa taq tinaamit ja b'aar ee k'o wi' ja maya' taq winaq. Jar ajsamajeelaa' rixiin q'etab'al tzijij jaa wi ma ce aj chi ri' ta b'aar neesamaj wi', rajawaxiik chi nk'eje' chi keewach ja tzijob'al ja nb'aan chi paam ja tinaamitaal ja b'aar neesamaj wi'.
3. Ja q'etoj tzijij pa rutzijob'al ja tinaamit tib'aan wi' ja b'aar nb'anataj wi' ruk'ayewaal.
4. Ja maya' taq tzijob'al rixiin ja tinaamit kikojo' ja tijooneelaa' chi rub'aaniik ja kisaamaaj chi riij ja tijooneem.
5. Tinuuk'i ja rucholajil taq saamaaj chi kiyikiik ja tinaamit ja neetaajiini nchuup keewach ka ni' chi ke jar aj Xinka, aj Itzaj, aj Teko, k'in julee' tinaamit chik.

Chaqajaa', chi paam awa' ja tzijij ri' xk'utuxi chi ja Maya' Cholchi' nok ta naab'ey K'amol B'eey pan Iximuleew, chi runuuk'ik jar rutz'iib'axiik ja Maya' taq tzijob'al k'in nnimaxi ja ruchooq'ab'al.

Rukowil chii'aaj k'in ruk'utuxiik ja nik'a'tzin chi re ja maya' tijooneem

1. Tiyaa' jun nuk'uuj chi riij ja Chituy Ajtijij, ka ni' chi re ja rajilaal; tisila' ja ruwinaqijil k'in rub'aaniik ja tijooneem chi paam ja Maya' tinaamit, Kaxlan tinaamit, Xinka tinaamit k'in Garifuna tinaamit. Arjaa'

tib'iini, arja'a' tich'ob'owi ja rub'aaniik ja tijooneem pa taq ajtiijaal ja maya' tinaamit; arja'a' tikaanooni ja ruwinaqiiil ja tijooneem ka ni' chi ke ja winaq ja ka'ka' ruuwach tzijob'al nkeeb'an k'in kee ri' chi re ja samajib'al chaqajaa'.

2. Tinuk'u' ja ruk'uutiik ja rusamajixiik ja naa'ojib'al k'in ja nruuch'ob' k'in nrili ja maya' k'asleemaal; tiya'a' chi paam ronojeel ruuwach ja tijooneem. Rajawaxiik chi arja'a' ja maya' nootaqiini ja rub'eeyaal, raqaniil ja nruuna' k'in ja nruutz'et chi ruuwach uleew; qootaq chi ja nrajo'b'eej k'in ja nruk'uutuuj ja Q'etab'al tzijj ma ja ta ja naqjuun rixiin waawee'; rixiin jun ruuwach uleew chik.

3. Ja Q'etab'al tzijj tiya'a' chi re ja maya' tinaamit chi arja'a' nch'ob'o riij ruuwach ja rajtiijaal, ka ni' chi re ja kitijoxiik ja tijooneelaa' ja ka'ka' ruuwach tzijob'al nkeeb'an; chi paam ja ronojeel ruuwach ja tijooneem k'in ka ni' chi re ja juujun ruuwach saamaaj qas nkeeb'an ja tijooneelaa'.

4. Ja Q'etab'al tzijj juunaan tib'ana' chi re ja rujaachiik ja puwaq ja nsiipaxi k'in nyaa' pa qajooneem chi ke jar ajtiijaal, k'in nyaa' chi re ja tinaamit ronojeel ja tijon rii'lil.

5. Tiya'a' ruchooq'aaq' ja rusaaimaaaj ja Maya' Cholchi' ja nruub'an kuk'iin ja winaq ja qach taq ajtinaamit k'in kuk'iin ja naatil taq tinaamit, chi riij ronojeel ja saamaaj ja k'aqatal chi riij.

6. Titoo'i ja maya' tinaamit chi riij ja nruuch'ob'; tiyaa'i ja ruchooq'aaq' pa q'etab'al tzijj k'in tiyaa'i ja rupuwaqiiil, titoo' chi riij ja ruuwach ajtiijaal k'in ruuwi' ajtiijaal, keetoo'i ja neeb'anowi ja tijon rii'lil chi riij ja rub'aanikiil ja k'asleemaal k'in ja neetijon to jar ajruuwach taq wuuj k'in nimaq taq maya' ajtiijaal, utz k'a nk'eje'e ja junawachiil chi paam jar Iximuleew.

Rajo'b'exiik ja maya' soltzijob'al

Chí ma titzaaqi ja rub'aanikiil ja maya' tinaamit, rajawaxiik ja jun qatzij tzijjaal, kumaal ja k'ajol taq winaq. Nqab'iij ja ni' ja ruya'oon kaan ja saamaaj b'anoon chi paam ja Maya' K'iche' tinaamit (Herrera, nna'taaj ja Helene, 1985):

- a) Jaa wi ri'j ja winaq maxko'l na nruukoj ja K'iche' tzijij.
- b) K'iy na ja Kaxlan tzijij nkeekoj jar aachi'i' chi keewach ixoqii'.
- c) Maxko' na ja kaxlan tzijij nruukoj ja winaq jaa wi ruk'amoon jun nimalaj tijooneem pan ajtijjaal.
- d) Maxko' na kaxlan tzijij nruukoj ja winaq ja wi qas q'a'xinaq ruuq'iij ja saamaaj nruub'an.
- e) Toq ja jun winaq ti naqaaj k'o wi' chi re ja nimaq taq tinaamit, qas k'iy na nruukoj ja Kaxlan tzijij.

Ja jun saamaaj b'anoon rumaal ja Hene (1985) nruuk'is rub'iixiik chi ja pa k'iche' tinaamit nik'a'tziini nkootaqij kaxlan tzijij jar ak'al taq winaq, utz k'a chi neekooowiini neetzijon chi paam ja tzijij rixiin Q'etab'al tzijij, chi ch'ekoj kipuwaq, chi re ajtijjaal k'in julee' chik naq nok wi' chi ke. Ja k'aa jun to'oonel saamaaj ja qas q'alajininaq chi keewach ja k'iche' taq winaq jaa ri' ja nruub'an ja tijooneel ja ka'i' ruuwach tzijob'al nruub'an, xa anij ja wi' awa' juun ja ti saamaaj ri' ja qas okinaq, ka ni' jun ruchapoob'aal ja tijooneel aj k'iche'; nb'iij ja Herrera (1990).

Ja k'aa wa' nk'utuwi chi jar ixtanii', ala'ii' elenaq keek'u'x chi riij ja rootaqixiik ja Kaxlan tzijob'al; juunaan kib'anoon chi re ja rutzijoxiik ruk'iin ja rutz'iib'axiik; ja k'aa kib'anoon anij ma kich'ob'oon ta jutz'iit

chi b'enaq pa k'iisik ja maya' taq tzijj, wi k'a pan eeqaal, wi k'a aaninaq, ma kootaq ta eje'ee' ala' ja jaa la le': Ja winaqii' rixiin kaamiik ja wi ma xtikeek'ex ta ja kinnaa'ooj chi riij ja Maya' Tzijob'al; sib'alaj k'aayeew chik na chi ke ja julee' ja maja'n ke'alaxi, ja xtokajo'b'ej chik ta ja rutoo'iik ja rucholaajil kik'asleemaal ja rixiin kee la' kaan, ka ni' chi re chaqajaa' ja kib'aanikiil k'in ronojeelaal ja rutz'aaqaat, rutz'ab'eel ja kik'asleemaal. Rumaal k'aa ri' rajawaxiik chi ja tijooneelaa', tati'xeelaa', k'in eje'ee' jar ixtanii', ala'ii', ka ni' chi re chaqajaa' jar ajtiijaal ja ma rixiin Q'etab'al tzijj ta k'in rixiin ja Q'etab'al tzijj kiya'a' ja Maya' taq tzijob'al chi paam ja tijooneem nkeeb'an, chi utz ma tichuup ruuwach ja qatinaamit; k'in nnimari ja ruub'ii' jar Iximaleew chi juun rumaal ja maya' tinaamit.

Ma taqal chik ta chi riij ja Maya' tinaamit xtiq'eetej chik ta jun q'o' jo'winaq juunaa' ruuq'a'; chi paam awa' ja q'ijj saq ri', chi ee ajtiija' chi ma ee ajtiija' ta ja winaq ja kitzaqoon ja keewi' kinnaa'ooj chi riij ja Maya' tzijob'al; rajawaxiik chi kiya'a' ruuq'iij, kajo'b'ecj, kikojo' k'in kib'ana' ja tijon rii'lil chi riij ja ruk'aan ja maya' k'asleemaal; ja k'aa winaqii' ja anij ma kitzaqoon ta wi' ja maya' k'asleemaal kich'ikikij k'a kii' chi runimarisaxiik, kijaqa' k'a ja b'ey k'al'a' ja xtiya'owi ja jun tijooneem ja nruuk'am to ja maya' b'aanikilaal.

Ma katk'ix ta chi riij ja taq rutz'aaqaat rutz'ab'eel jar ab'aanikiil: ja maya' tzijob'al, ma rumaal ta k'a ja ma jaa ri' ta okinaq rutz'uuliib'aal ja tijooneem pa taq ajtiijaal, cholooneem, nuk'uuneem pa taq ak'axab'al k'in tz'eteb'al ch'iich'; xtiqachaqij el ta k'a, xta k'a anij jaa wi' ja kaxlan tzijob'al xtiqatziijooj xtiqatz'iib'aaj. Chaqajaa' ee k'o juujun ja winaq nkeech'ob' chi jaa wi nawootaqiij ja rutz'iib'axiik ja maya' tzijob'al nojmeloj chik jun q'o' jo'winaq juunaa'; jaa wa' xa anij tatz'eta' opoen, ee k'iy ja winaq ja kaxlaanii' ja xa jun ruuwach ja tzijob'al nkeeb'an, xa anij ruuyoon wi' ja kaxlan tzijob'al, ee k'ooli maxko' na ee elenaq kan chi kiij ja maya' taq winaq.

Ja rajawaxiik chi nk'asee'i ja rub'aanikilaal ja k'asleemaal ma ruuyoon ta chi re ja maya' tinaamit nik'atzin wi'; k'ooli ja rajawaxiik chi nk'ejee'i ja ki'koteemaal, k'amoj rii'iil chi qakojol, ja chi paam jun tinaamit ja q'alajininaq, ja b'aar k'o wi' ja niman rii'iil, kuyuj rii'iil, ch'ijoj rii'iil, ya'oj ruuq'ijj ja rub'aanikiil ja k'asleemaal chi juujunaal. Ja jun tinaamit ja ka ni' qixiin ojoj rajawaxiik chi nooki ja runaa'ooj Barre (1993), ja kee wa' ntzijon chi kijj ja waawee' taq winaq rixiin ja Xq'aako'j Setul ri':

"Ja toq naaya' opoon jun tzijj ja ruk'amoona to ja choomiineem k'in ja toq nawaajo' naab'an jun saamaaj rixiin ja tinaamit, ja waawe'el taq tinaamit nruuya' ja choomiineem pa ruuwi' ja jun ruumool ruuwach uleew. Jun winaqirisan rii'iil ja qas ch'aach'oj riij ruuwach, maxko' na tz'aqat, maxko' na aj juyu'aal, k'in k'ol ajtinaamitaal; "jun k'aak'a aachi", ja ma k'o ta ijqa'm ch'aaqjin ta chi riij rumal jule' tinaamit chik, raajaaw ja rumeeb'a'iil, runaqjuuniil, yuquilib'al k'u'xulaal k'in runaqjuun rixiin chi ruuwach uleew, jun aachi junawachiil, ma k'o ta ruuq'a' jar ajawaliil rixiin chi juparaaj palow chi re. Nkeeya' opoon ja jun choomin rii'iil, nimirisan rii'iil pa k'amoj rii'iil; pa ki'koteemaal ja nruniimaaj ja junimasan rii' ruk'iin jar aachi k'in ja ruuwach uleew...".

Roox Molob'aliil Maya' taq tzijob'al

Ja tzijob'al jaa ri' nojk'utuwi'

Ghidinelli (1983) nrub'iij chi ja molaj taq winaq nkiwinaqirisaj k'utub'aliil k'in taq tziij; tib'ij tziij nkiwinaqirisaaj ja tzijob'al. Ja qab'iin qaaj nq'aalasaj k'aa ri' chi utz, chi ja winaqirisaj taq k'utub'aliil jaa ri' ruk'aan rii' ruk'iin ja rusaamaaj ja qatzantzaq'or. Chi juujunaal ja naqjuun ja nruuyoj rusaamaaj ja tzantzaq'or pan ak'aaliil, nq'eeteej ja runimarisaxiik ja ruk'asleemaal ja jun aachi.

Ka ni' chi ke jar ajtijjaaj' ja b'aar ma tiyaa' wi' ruuq'iij owi ma titok wi' ja kitzijob'al; nruuya' ruk'ayewaal chi re ja kich'oob'ooj; k'ooli nkiq'a'xaj ruuwi' ja kiq'olo'laal, owi ma qatzijj ta ja nkib'iij; tib'ij tziij xa nruutz'aq tziij ja tijoxeel chi riij ja ruk'asleemaal. Ja no'jib'al rixiin wi'aaj nrub'iij chi re "Tz'aqab'al tziij", tzaaqeem owi saacheem chi ke jar ala'i' ja kib'anoon kixiin chi re ja naqjuun ja ma tiqaj pa keewi' (Ghidinelli, 1983).

Ghidinelli nrub'iij chi jun itzeel nruub'an chi ke ja winaq jaa wi nyaaj' jun tzijob'al chi ke pa ch'o'ooj owi nk'eex ja rub'aanikiil ja kitzijob'al; jaa wi kee ri' ma tikowin k'aa ri' nrub'iij nruuch'ob' ja runaqjuun ja qas nalax ruk'iin, ja qas rajawaxiik chi re ja nruukoj pa ruk'asleemal.

Ja xqab'ij qaaj nruuk'ut chi ja tzijob'al ma ruuyoon ta choomiineem chi riij ja q'iilo'n rii'il nruub'an; ja tzijob'al anij ruxamaliil k'in ruch'aakuul ja ruk'asleemaal jun tinaamit.

Ja tzijob'al jaa ri' nojk'utuwi.

Jun molooneel ja tzijob'al, tib'ij tzijj jun mookeeneel; ma ruuyoon ta ari' ja rusaamaaj ja nojruuk'ut.

Ja tzijob'al nruuk'ut ja k'amoj rii'il chi kikojol ja winaq.

Ja rutzijob'al ja jun tinaamit jaa ri' ja nruk'utub'ej rii' chi ruuwach jun tinaamit chik k'in anij k'o wi' ari' ruk'aan ja jun mookeeneem chi paam ja tinaamit.

Ja tzijob'al nruuya' ruk'asleemaal ja kib'aanikiil ja winaq.

Ja tzijob'al jaa ri' ja ruuk'u'x ja rub'aanikiil chi juujunaal ja tinaamit, rumaal chi ja tzijob'al nruuk'ut k'in nruuk'ex ja rub'aanikiil ja naqjuun k'in ja ruyuquilib'al ruuk'u'x ja juujun tinaamit (COCADI, 1985).

Qootaq chaqajaa' chi ja tzijob'al jaa ri' ja qas pa'l pa ruuchii' jar aachi chi re ja ruch'oob'ooj k'in runuuk'uu; jaa ri' ja jun ruchapoob'aal ja chi nkoowiini nok chi ch'ob'ooj ruuk'iin chik jun rach aachi. Jaa ri' ja jun chapob'al ja qas tz'aqt ja ya'tajinaq chi ke ja winaq (Ghidinelli, 1983).

Kee wa' k'aa ri', jaa wi ja tijooneem ja jaa ri' ja ruq'a'xaxiik ja rub'aanikiil k'asleemaal, taqal k'a ri' chi nyaal'i ja ruk'uutiik ja ruchapoob'aal, ruchee'aal ja rub'aanikiil k'asleemaal pa rutzijob'al ja jun tinaamit; tik'a'tzin k'a chi re chi ruchoomixiik ja rajawaxiik chi re pa ruk'asleemaal, ka ni' chi re ja nruutij, nruunuk', k'in ka ni' chi re ja ruyuquilib'al ruuk'u'x ruuk'in Ajaaw, ja ka ni' nraajo' ja tinaamit (Ghidinelli, 1983).

Ja maya' soltzijob'al

Qootaq chi ja rutz'iib'axiik ja Maya' taq tzijob'al ojer q'ijj saq timaataj to; Sodi (1938) nruna'taaj ja Landa, chi nrub'iij chi ja maya' taq winaq "xkitz'iib'aaj chi paam ja keewuuj jar ojer taq kinaqjuun k'in ja keewi' kinaa'ooj. Chi riij k'aa wa' ja jaa wa ri' xk'ututaj wi' ja kinaqjuun, xqaj k'a pa keewi' k'in xkiq' alasab'eej naq ja xeekeeb'an". Na ma, ma konojeel ta k'a ja solooneel ch'ob'ooneel neeniimaani ja jaa wa ri': ja Thompson (1959) nrub'iij chi ja maaya' taq wuuj xa ruq'a'xaxiik b'anoon ja naab'ey taq tz'iib'aaneem (Sodi, 1987).

Toq xok'owi ja ch'o'ooj, ee k'iy ja maya' taq winaq ja anij xkeeb'an wi' ja ni' ja kik'asleemaal k'in anij xkuk'aj wi' ja naa'oojiil rixiin jar ojer kib'aanikiil; xkeeya' ruuq'iij ja rutz'iib'axiik pa kitzijob'al k'in xkeekoj ja kaxlan tz'iib'. Ja pa keeq'iij jar ula' taq winaq jar ajch'o'ola'ii' nojche' chi ke, xe'el to ja wuuj ri': *Pop Wuuj, Memorial Tecpán Atitlán, Ruwuuyaal Chilam B'aalam, ja rixiin Chumayel* k'in julee' chik ja taq wuuj ja xa junaq'iij xel to.

Qas rajawaxiik chi nna'taxi chi ja naab'ey taq kaxlan pixab'aaneelaa' ja xkeetij riij ja rutz'iib'axiik ja maya' taq tzijob'al, k'iy ruk'ayeewaal xkiil chi riij ja ruqlaal ja maya' taq tzijob'al; naq la chi tz'iib'aal nkik'utub'eej, rumaal chi xa anij ja waa ri' taq tz'iib' xeekeekoj ja ruk'aan ja kaxlan tzijob'al; jaa ri' q'ijj ma qas ta tz'ub'uli ja rutz'iib'axiik, ka ni' chi re ja taq tz'iib' ja ma tiyaa' eel toq nattz'iib'aani k'in anij ma k'o ta wi' rub'eyyaal ja rutz'iib'axiik; ja k'aa wa' ja jaa wa ri' maxko' na xruuyoj chik ja rutz'iib'axiik ja maya' taq tzijob'al (Villacorta, 1934). Qootaq chi ja tijon rii'iil chi riij ja rutz'iib'axiik ja maya' taq tzijob'al nmaataj to pa taq naab'ey taq juunaa' rixiin ja kajq'o' winaq juunaa' (XVI). Ja tijon rii'iil chi riij awa' ja tzijob'aliil ri' xtz'etetaj pa taq k'isib'al taq juunaa' rixiin ja kajq'o' b'elejlajuuj juunaa' (XIX). Utzilaj wachiineem xruuya' kaan ja kisaamaaj ja kaxlan taq pixab'aaneelaa' chi riij ja maya'

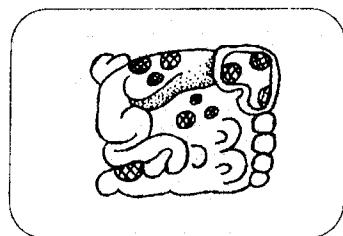
taq tzijob'al ja xkisamajij kan chi paam ja juunaa' kajq'o' winaq (XVI), qas xtaqa'e ja ruqlaal ja tzijj xkeeya' kaan; nruuk'ut k'a chi qaawach kaamiik ja jun rub'aanikiil kaan ja maya' taq tzijob'al, ka ni' chi re ja K'iche', Kaqchikel k'in Yukateko (England k'in Elliot, 1990).

Rutziib'axiik ja maya' taq tzijob'al

Ja toq maj'a'n tok to jar ula' tinaamit.

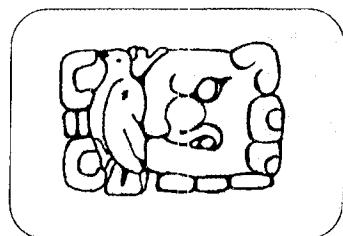
Schele kee wa' nrub'ij chi paam ja rusamajib'al wuuj chi riij ja rub'aaniik ja maaya' taq tz'iib'aaneem, (1992): Ee k'iy chi ke jar ee tz'etol maya' taq tz'iib'aaneem jikil chi keewach chi ja rucholaajil jar ojer maaya' taq tz'iib'aaneem ruk'aan jar achib'al taq tz'iib', tib'ij tzijj ja taq tzijj rachib'al taq naqjuun k'utub'een. Ja jun k'amab'al tzijj chi re awa' ja k'utub'al ri', ka ni' chi re ja jun ruuwi' b'aalam; jaa wa' nk'utub'exi ja tzijj ri'.

B'aalam

Kab'lajuuj joson aab'aj

Tz'ikin B'aalam

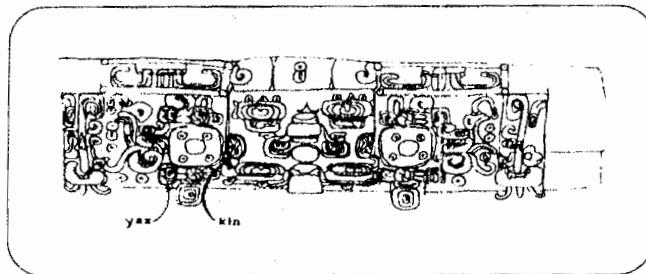

**Pa ruuchii' jaay 30 rixiin
Yaxchilan**

Na ma k'o ta jutz'iit ja ruk'ayewaal, ja tz'iib'aaneem chi re achib'al niimaan chi k'o jutz'iit ja ruqlaal ruk'aan toq nawootaqij ruuwach ja naqjuun chi riij ja rusaamaaj owi rub'aaniik ja rukoojiik.

Runuk'uleemaal ja tz'iib'aaneem.

Ja chi ke ja maya' ee ajruuwach taq'aaj ma k'a chi ri' ta xkiwinaqirisaj wi' ja tz'iib'aaneem ja Tza'n Xa'qakoja Uleew, jaa wa' ojeer q'iij saq ya'tajinaq kan chi ke ja chi neetz'iib'an na (chi paam ja juunaa' juq'o' k'in niik'aaj, k'in ka'winaq lajuuj, toq maya'n talax Alk'uwaalaxeel). Jar achib'al maya' taq tz'iib' ja qas ntzijoxi ja k'ooli nruuk'ut k'in ntzijon chi riij ja yikoj taq jaay, xilitaj chi paam ja taq'aaj maya' taq uleew, pa taq juyu' k'o wi', pa ruuwi' ja tinaamit Belice, pa juunaa' ka'winaq lajuuj, toq maya'n talax Alk'uwaalaxeel. Ka'i' achib'al **k'in** (Yukateko), **q'ij** (Kaqchikel), **yax** "naab'eyy" (Yukateko) k'in **räx** (Kaqchikel), pan achib'al taq tz'iib' xb'anataj wi' k'in nq'aalasaaj chi juunaan ruk'iin ja xch'ob'otaj chi paam ja paqalik taq wuuj (Schele, 1987).

Rachib'al yax, k'in

Julee' chik ja wuuj ja ma q'aalaaj ta ruq'iijool, rixin Xe' paqalik taq q'iij, nruuk'ut chi k'ooli chi paam jar achib'al tz'iib' k'in ari' ja rub'aanikiil ja tz'iib'aaneem ja xel to chik na; nruuk'ut chi ja rucholaajiil ja maaya' tz'iib'aaneem ja qas xpa'ee'i owi ja qas pa ruuq'iij xmaataj to chi paam ja juunaa' ka'winaq lajuuj toq maya'n talax Alk'uwaalaxeel. Ja tz'iib'aaneem sik'itali ja qas naab'eyy xb'aani, chi riij jun raxaab'aj Olmeka xii'l wi', kaamiik k'o chi kojol ja rumcolaaj aab'aj rixiin

Dumbarton Oaks. Rumaal k'a ja rub'aanikiil natkoowiini naak'aq ruq'iijool, ka ni' k'a rub'aaniik wi' chi ruuwach ja rixin Juyu'aal. Ja raxaab'aj rixin Dumbarton Oaks ma k'o ta ruuq'iij, ma q'aalaaj ta, kee ri' k'a rub'anoon chik ja jule' tz'iib'aaneem ja xa juunaan rub'aaniik; ja rub'anoon pan ixikon nb'e pan ikiq'a' ja tz'iib'aaneem, pa ka'ka' cholaaj jotoli xulaani, ja k'aa moolaaj achib'al taq tz'iib' ruk'aan ja qas ruxamaliil k'in taq rutz'aqatil tziij.

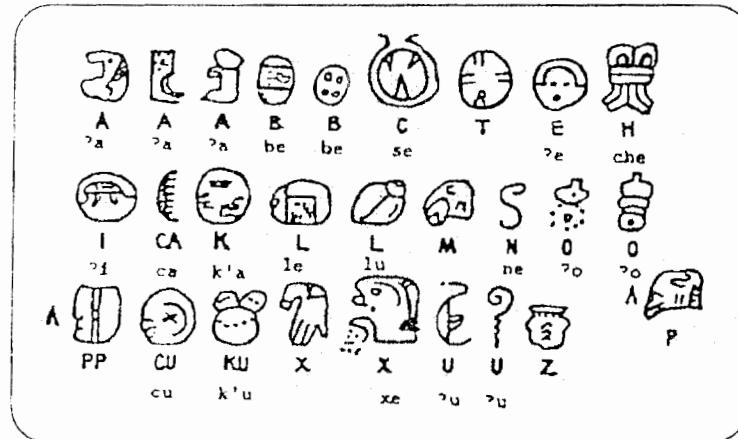
Raxaab'aj Olmeka rixiin Dumbarton

Landa Chol Tz'iib'.

Ja pixab'aaneel Diego de Landa (juun chi ke jar ajsamajeelaa' pa ruub'ii' Alk'uwaalaxeel, ja xkib'ij chi ja maaya' taq tz'iib'aaneem jaa ri' xa rixiin k'axtok', xa rixin itzeel; xrupoorooj ja nimaq taq wuuj tz'iib'aan) toq xmeloj to Yukatan xruuya' chi ruuqul ja jun saamaaj ja rutoo'iik ja maya' tz'iib'aaneem, rachib'iil jun aachi ja tijoon chik chi rijj ja kaxlan tz'iib'aaneem. Ja to'ooneem xmaataji xb'aani chi rijj ja k'utub'al taq q'ijj k'in iik', chi rijj ja juunaa' rixiin K'atun; ja k'aa wa' ja xok to rutz'ub'uuliib'aal ja runuuk'iik chik jutijj ja cholq'iij k'in maya' ajilab'al.

Ja kaamiik k'iy ja winaq ja ma kootaq chik ta chi k'o chik na juun ja tz'iib'aaneem ja ma ja ta ja kaxlan tz'iib' nooki. Xa xer waa ri' ja Landa,

na ma qas xkeech'a' kii' ruk'iin ja to'ol rixiin, koowiini xrutz'iib'aaj ja choltz'iib' rixiin ja maya' tzijob'al Yukateko pa juunaa' 1877. Jaa wa' ja choltz'iib' ri':

Kee ri' k'a xruub'an, rumaal ja cholooneel rixiin ja Landa xtz'iib'ataj kaan ja maya' Yukateko tz'iib'aaneem; ja k'aa wa' ja qatzijjalaj reetaal xk'eje' kaan chi jar ee Maaya' taq ajtzijola' ee ralk'uwaal ja jun ojer k'asleemaal.

Ruukaaj Molob'aliil Maya' taq tzijob'al (rutz'aamik ruutza'm)

Ma qas ta q'aalaaj jaa wi juwinaq juulajuuj owi juwinaq oxlajuuj ja maaya' tzijob'al ronojeel. Qatz'eta' na pe ja nruuk'ut chi qaawach ja wuuj Tz'iib'aaneem chi riij Maya' Soltzijob'al (1990):

Rujaachiik	Ruuq'a'	Moolaaj	Tzijob'al
	1. Wasteko	Wasteko	Wasteko Chikomuselteko
	2. Yukateko	Yukateko	Yukateko Lakandón Itzaj Mopan
3. Tzeltal Mayor	Ch'ol	Tzeltal	Ch'ortí' Ch'oltí' Ch'ol Chontal Tzotzil Tzelta
	4. Q'anjob'al Mayor	Chuj	Tojolab'al Chuj

Rujaachiik	Ruuq'a'	Moolaaj	Tzijob'al
		Q'anjob'al	Q'anjob'al Akateko Popti' (Jakalteko)
			Mocho' Muchu'
5. Mam	Mam	Mam	Mam Teko (Tektiteko)
		Ixil	Awakateko Ixil
6. K'iche' Mayor		K'iche'	Q'eqchi' Uspanteko
			Sipakapense Sakapulteko Achi K'iche' Kaqchikel Tz'utujil
	Poqom	Poqom	Poqomam Poqomchi'

Maaya' taq tzijob'al rixiin jar Iximuleew⁽³⁾.

Ronojeelaal ja tzijob'al nb'aan chi paam jar Iximuleew juwinaq kaji'; juwinaq juun chi re maya' taq tzijob'al, ka'l' ma maya' ta k'in ja juun chik jaa ri' ja Kaxlan Tziij. Qatz'eta' na pe' ja mookaaj ee nuk'uun wi'.

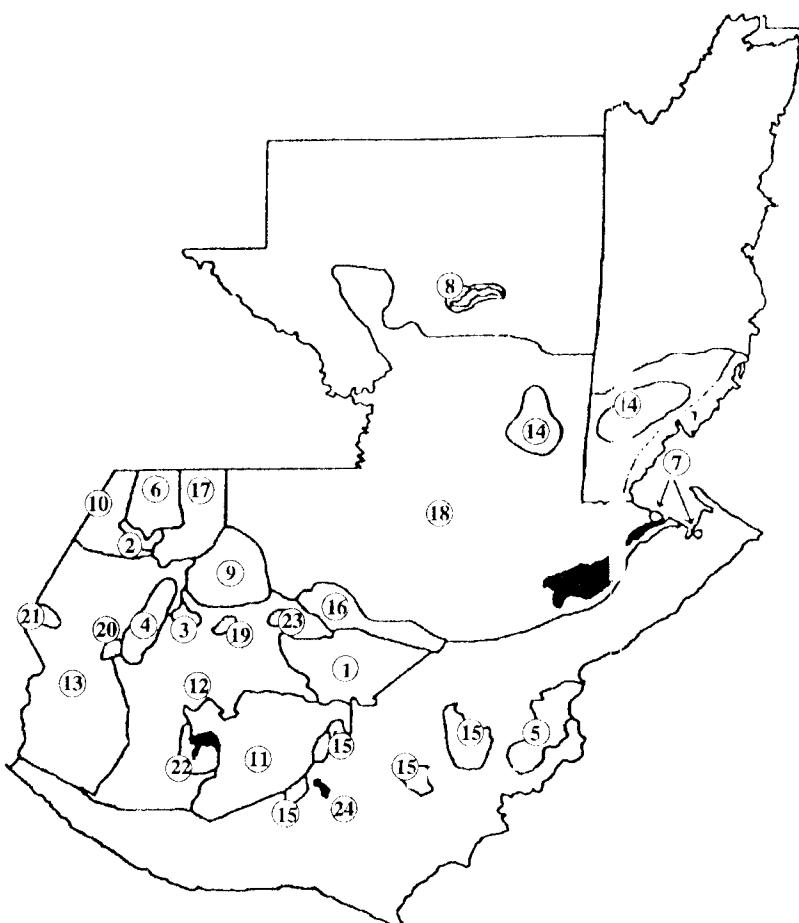
---

(3) Xtz'aati pa: Cojtí k'in López, 1998; England, Elliott k'in Herrera 1990.

	Tzijob'al	Ntzijoxi pa...
K'iche' mookaaj	K'iche' Kaqchikel Tz'utujil Achi Sipakapense Sakapulteko Uspanteko Q'eqchi' Poqomchi' Poqomam	oxk'aal jo'oo' tinaamit ka'winaq wuquu' tinaamit waaqii' tinaamit jo'oo' tinaamit Sipacapa Sacapulas Uspantán waqxaqlajuuj tinaamit wuquu' tinaamit waaqii' tinaamit
Mam mookaaj	Mam Tektiteko (Teko) Awakateko Ixil	ka'winaq waqlajuuj tinaamit oxi' tinaamit Aguacatán oxi' tinaamit
Q'anjob'al mookaaj	Q'anjob'al Jakalteko (Popti') Akateko Chuj	kaji' tinaamit waaqii' tinaamit ka'i' tinaamit oxi' tinaamit
Ch'ol mookaaj	Ch'orti'	jo'oo' tinaamit
Yukateka mokaaj	Mopan Itzaj	oxi' tinaamit San José Petén
Tzijob'al ja ma maya' ta	Xinka Caribe Kaxlan Tziij	ka'i' tinaamit Pa B'ukuleew (Izabal) chi jun Iximuleew ⁽⁴⁾

(4)Ja pa taq no'y k'in ruuq'a' taq tinaamit, maya' tzijob'al nb'aani, ja k'a pa nimaq taq tinaamit Kaxlan tziij ja q'a'xinaq na nkooji.

Tzijob'al rixiin Iximuleew (Paxil)

1. Achi	9. Ixil	17. Q'anjob'al
2. Akateko	10. Popti'	18. Q'eqchi'
3. Awakateko	11. Kaqchikel	19. Sakapulteko
4. Castellano	12. K'iche'	20. Sipakapense
5. Chorti'	13. Mam	21. Tektiteko
6. Chuj	14. Mopan	22. Tz'utujil
7. Garífuna	15. Poqomam	23. Uspanteko
8. Itza	16. Poqomchi'	24. Xinka

Rik'atziil ja tz'iib'aaneem

Juun ja qas utz ruk'amoon to ja tz'iib'aaneem jaa ri' ja nk'asab'a' ja nruub'an jun tinaamit. Toq nruumaj to rutz'iib'axik rutzijob'al ja jun tinaamit toqoo ri' nruumaj to runuuk'iik k'in ruk'ooliik ja ruk'asleemaal; chee wi' ja taq tz'iib' nik'a'tziini chi re ja tz'iib'aaneem, k'in chaqajaa' chi ruk'ooliik ja rub'aanikiil k'in ruk'asleemaal jumook winaq.

Juun chik ja ruk'amoon to ja rutz'iib'axik jun tzijob'al jaa ri' ja rutoo'iik chi ma tik'exetaji. Xruub'an lajuuj owi kab'lajuuj q'o' juunaa' kaan, xa juun ja Maaya' Tziij. Toq xa ka'i' q'o' k'in niik'aaj maja'n talax Alk'uwaalaxeel toqoo ri' toq xruumaj to rujaachik rii'. K'in k'aa xruub'an kan ka'i' q'o' juunaa' ja xruujach chik rii' julee' ja xa juun rub'anoon naab'eeey. Nb'iixi chi k'ooli chaqajaa' ja tzijob'al k'a xruub'an ka'i' q'o' juunaa' tiruujach rii'.

Ka ni' chi re ja Kaxlan Tziij; ma ki ta k'ooli jar ee pa'l chi riij chi paam ronojeelaal ja tinaamit b'aar ntzijox wi', ja ni' ta la rujachoon chik wi' rii'. Xer waa ri' rumaal chi nuk'uun ruuchii' chee wi' ja taq k'exetajik nb'aan chi paam ja juujun tinaamit ma kowininaq ta rujachoon.

Toq ntz'iib'axi ja jun tzijob'al ma tik'exetaji ja ruuqulaal, ja runuuk'iik k'in naq ja nrub'iij. Jaa wa ri' nqaatz'et chi qatzijj rumaal ja k'exetajeem qas ee b'anataanaq ja pa taq maya' tzijob'al, ka ni' chi re ja ka'i' oxi' ruk'exoon wi rii' ja Mam tzijob'al; chi rujuujunal k'ooli k'exetaanaq wi'. Ka ni' chi re chaqajaa' ja K'iche' tzijob'al; qas q'aalaaj b'aar ruk'exoonwi rii' ja ntzijox Chi Ruuwi' La' (Chichicastenango) ruk'iin ja rixiin Nawala', Chi Maq'en Ya', Kante'l, Chi Ruuwi' Tz'aaq (Momostenango) k'in San Francisco Sapotitlán. Chi juujunaal awa' ee taq rujalb'aal ja qas te'ejatzijj.

Toq maxko' rujalab'aal jun tzijob'al tib'ij tzij chi ma k'o ta jun ruk'uutiik qas ta nuk'uun b'anoon chi keewach ja nik'atzin chi ke nkitzijooj. Chee wi' rajawaxiik chi nqaatz'et naq tib'ij ja q'iila'ooneem pa tzij k'in pa tz'iib'aaneem.

Q'iilooneem pa tzij.

Jaa ri' ja naq nkeeb'an ja winaqii' rixiin jun tinaamit owi ruuq'a' jun tinaamit toq nkiq'iila' kii' pa tzij. Xa xer waa ri' k'ooli ee rujaloonwi rii' ja ma nuk'utaleel ta riij ruuwach.

Q'iilooneem pa tz'iib'aaneem.

Jaa ri' ja runuuk'iik jun tzijob'al, k'o rub'eeyaal k'o rujiikaal. Jaa ri' ja nkooji chi nqaj ta pa keewi' konojeelaal ja winaqii' ja jun tzijob'al.

Jun tzijob'al ja ma tz'iib'atal ta riij owi k'a nmaataj rutz'iib'axiik k'aayeeew chi nkinimala' ja winaqii'; ka ni' chi re ja maya' taq tzijob'al, qas ja na ja kixiin ja juujun tinaamit nnimaci k'in nkooji nkaajo', utz chi ma utz ta; ja chi keewach ja kixiin jaa ri' ja utz. Xa xer waa ri' rajawaxiik chi nch'ob'otaji chi ja jun tzijob'al toq nb'aan juun chi re ma rumaal ta chi xtikamisax ta ja julee' chik; nb'aani rumal chi nnuuk' ruuchii', nyaa' rucholaajiil, nyaa' rub'eeyaal.

K'ooli naq chi re toq rajawaxiik chi jun tzijob'al k'o ta tz'iib'axik chi riij, ka ni' chi re ja nkoowiini nruuk'ol ja ruk'asleemaal jun tinaamit, k'in nnimari ja rutz'iib'axiik utz k'a nnimarisaaaj chaqajaa' ja nimaq taq ootaqiineem rixiin ruuwach uleew.

Ruquliil jun k'exqulaaj

K'exqulaaj jaa ri' ja rujaloon rii' jun qulaaj pa jun tzijob'al. Ma rajawaxiik ta chi xtik'uut ta ja ni' rutz'iib'axiik ja jun K'exqulaaj pa jun tzijob'al.

Ka ni' chi re ja Kaqchikel tzijob'al, k'iy ja K'exqulaaj ruk'aan. Qatz'eta' na pe kaji' ja k'o je'e ruk'ayceewaal ruk'aan; jaa wa' ja ruch'akul taq tz'iib' l, r, w, y. Jaa wa' ruch'akul taq tz'iib' ri' ka'i' ja ruuqul ja maxko' q'aalaaj: tzinili toq nmaab'ej to tziij k'in pa runik'aajaal; k'in nmuqumuti toq pa ruk'isib'aal tziij. Qatz'eta' na pe':

Nmaab'eej	Runik'aajaal	Ruk'isib'aal
latz' (laatz')	alte' (alii'tee')	al (aal)
rij (riij)	puruj (tz'uur)	pur (t'oot')
wuj (wuuj)	awän (awan)	tew (teew)
yalan (qas)	ayin (ayiina)	k'ay (k'ay)

(Ja taq tz'iib' tz'aapiin pan uk'a'ajux, pa Tz'utujil tzijob'al tz'iib'atal wi')

Jun aj Kaqchikel tzijola' rootaq chi utz toq nmuqumut ruuqul ja tz'iib' ri', xa xer waa ri' ma rajawaxiik ta qas ta xtirub'ij na chi nmuqumuti; rootaq chi xa juun tz'iib'. Xa xer waa ri' ee k'o je'e ajtzijola' rixiin awa' tzijob'al ri' qas nkaajo' na chi k'o ta juujun tz'iib' rixiin ja juujun qulaaj, rumaal chi ma kootaq ta naq rub'eyyaal ja soltzijob'al, chee wi' k'a toq ma tutzuri ja runuuk'iik ja rutz'iib'axiik jun tzijob'al. Nqaach'ob' ojoj

chi jaa wa' ti ruk'ayeeawaal ri' nqutzurisala', utz k'a xtinuk'utaj ta ja maya' taq tzijj.

Jun qulatz'iib' jaa ri' rachib'al jun qulaaj ja ma tiruusach tzijj je'e. Toq nsolotaj riij ruuwach ja qulaaj rixiin jun tzijob'al toqoo ri' nilitaji ja qulatz'iib'; jaa wa' nk'utuwi chi juujunaal ja tzijj. Ma k'aayeew ta rukanoxiik ja juujun qulatz'iib', ja nb'aani xa nkanox ka'i' tzijj ja xa jun ti qulaaj rujaloon rii', ka ni pa Kaxlan tzijj:

palo   k'in   *pelo*

Jaa wa' ka'i' tzijj ri' rujalab'en rii' rumaal ja taq k'u'xatz'iib' a k'in e; tib'ij k'a tzijj ari' chi ja a jun qulatz'iib', k'in kee ri' chaqajaa' ja e. Qatz'eta' na pe' jun kamab'al naa'ooj pa Kaqchikel: (ronojeelaal ja tzijj tz'aapiin pa uk'a'ajux ( ), pa Tz'utujil tz'iib'aan wi'):

chäj (chaj)   k'in   chaj (chaaj)
äj (aj)   k'in   aj (aaj)

Qatz'eta' k'a chi ja k'u'xatz'iib' ä (k'o ka'tz'uj pa ruuwi') juun wi' na ruuqul chi ruuwach ja juun chik a (ja ma k'o ta ka'tz'uj pa ruuwi'). Qatz'eta chik na pe jun k'amab'al naa'ooj ri' chi re ch'akul taq tz'iib':

tikon (tikoon)   k'in   tiko'n (tiiko'm)
telen (teeleen)   k'in   tele'n (tale'k)

Tib'ij tzijj chi ja ti ch'uut (') ya'oон chi riij ja k'u'xatz'iib' o k'in e nruuk'ex naq tib'ij jun tzijj. Qatz'eta chik na pe' ruk'in k k'in k':

k'al (k'al)   k'in   kal (kaal)
k'an (k'aam)   k'in   kan (kaan)

Qatz'eta' k'a chi xa ruuyoon ja k' ma juunaan ta ruk'iin ja qulatz'iib' k,
chi paam ja tzijj xqaatz'et qaaj.

Xqootaqij k'a naq rujalab'en rii' ja jun k'exqulaaj ruk'in jun qulatz'iib'.
Jaa wi k'o jun winaq ma rootaq ta naq k'a ja chi juujunaal, k'ooli qas
nraajo' nkanoj na jun achib'al pa kaxlan taq tz'iib', xa xer waa ri' ma
tikowin chik nkanoj rachib'al ja julee' k'exooj chik. Rumaal k'aa ri'
rajawaxiik nqootaqijj chi ja jun k'exqulaaj ma titz'iib'ax chi paam ja tzijj,
chi qa k'ooli manii' toq nel to pan aachii'; xa xer waa ri' ja winaqii' ja
ma tikitzijoj jun maya' tzijob'al, ma q'aalaaj ta wi nkeech'ob' ja
ruk'exoon wi rii'.

Qulatz'iib' nok chi paam ja maya' taq tzijob'al

K'u'xatz'iib'.

Jun winaq ja xa ruuyon rucholaajiil qulatz'iib' rixiin rutzijob'al rootaq,
ja nruukoj wi' arjaa' xa anij kee ri' chik ja jule' tzijob'al chaqajaa'.
Maxko' k'a jule' winaq ja ma kootaq ta ja rucholaajil qulaaj rixiin jun
maya' tzijob'al, rumaal k'aa ri' toq xa jaa' ja kaxlan qulaaj nkeekoj chi
re ja maaya' tzijj. Qas na pe' qatz'eta' chi utz ja k'u'xatz'iib' rixiin Kaxlan
tzijj k'iy rujalab'en rii' ruk'iin ja rixiin Maaya' taq tzijj; ja kaxlan tzijj
xa jo'oo' nruukoj (a, e, i, o, u), ja k'aa Maya' taq tzijob'al k'iy chi re
ja q'a'xinaq na chi ruuwach jo'oo' nruukoj. Ja chi ke ja neekojo lajuuj:
jo'oo' ko'koj k'in jo'oo' yuquyaq, eje'ee' awa ri':

Tzijob'al	Ko'koj k'u'xatz'iib'	Yuquyaq k'u'xatz'iib'
Maaya' Akateko	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu,
Maaya' Achi	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maaya' Awakateko	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Ixil	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu

Maya' K'iche'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Mam	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Poqomam	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Poqomchi'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Q'eqchi'	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Sipakapense	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Tektiteko (Teko)	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Tz'utujil	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Uspanteko	a, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu

Ja tzijob'al maya' K'iche' nruukoj ja k'u'xatz'iib' k'o ka'tz'uj pa ruuwi', xa xer waa ri', rumaal chi k'aayeeuw jutz'it chi ma taayuj ruk'iin ja ko'koj toq ntz'iib'axi, rumaal ari' toq ja k'o ka'tz'uj pa ruuwi' xa ko'koj nb'aan chi rutz'iib'axiik, ja k'aa xa ko'koj naab'eey, yuquyaq nb'aan chi re, ka ni' xqaatz'et kaan pa jo'oo' rajilab'al.

Chaqajaa' ja Poqomam tzijob'al nruukoj ja ka'ka k'u'xatz'iib' rutunuun riil': ie k'in ua, xa xer waa ri' xa rujalab'aal ruuq'a' taq tzijob'al nb'anowi, k'in ja qas xtikooji jaa ri' ja ee k'in uu.

Ja tzijob'al junlajuuj k'u'xatz'iib' nruukoj: jo'oo' ko'koj, juun k'o ka'tz'uj ruk'aan k'in jo'oo' yuquyaq; ejc'ee k'aa wa ri':

Tzijob'al	Ko'koj k'u'xatz'iib'	Yuquyaq k'u'xatz'iib'
Maya' Itzaj	a, ä, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Mopan	a, ä, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu
Maya' Sakapulteko	a, ä, e, i, o, u	aa, ee, ii, oo, uu

Ja tzijob'al ja xa b'elejee' k'u'xatz'iib' nruukoj jaa ri' ja Kaqchikel: kaji' k'o ka'tz'uj ruk'aan, k'in jo'oo' taq ko'koj:

K'u'xatziij k'o ka'tz'uj	Ko'koj k'u'xatz'iib'
ä, ï, ö, ü	a, e, i, o, u

Ja tzijob'al ja xa jo'oo' k'u'xatz'iib' yuquyaq ruuqul nruukoj jaa wa ri':

Tzijob'al	Yuqayaq ruuqul
1. Maya' Chuj	a, e, i, o, u
2. Maya' Chuj	a, e, i, o, u
3. Maya' Jakalteko (Popti)	a, e, i, o, u
4. Maya' Q'anjob'al	a, e, i, o, u

Nk'uuti ja k'u'xatz'iib' je'e rixiin ja maya' taq tzijob'al, rumaal chi toq k'iy ruuwach qulaaj nruukoj ja jun tzijob'al ma k'aayeew ta rub'iixiik ja tziij rixiin. Rumaal k'aa ri' toq nk'aaq opon chi riij chi toq k'iy ruuwach ja qulaaj k'o chi paam ja jun tzijob'al k'iy k'aa ri' chaqajaa' ja ruuxe' taq tziij ruk'aan.

Chaqajaa' rajawaxiik nb'iixi chi juujunaal ja tzijob'al k'o je'e rub'eeyaal owi naqjuun ja xa anij ruuyoon wi' ruk'aan, ja ma k'o chik ta pa jule' tzijob'al k'in ma kojkoowiini nqaajol qaj chi ruuqul, ka ni' qas b'anoon chi re ja Maya' tzijob'al toq nkooj qaj je'e rub'eeyaal Kaxlan tziij chi riij, rumaal chi nchuup ruuwach najo'b'exi. Ja kaamiik xnuuk' ruuchii' ruuwach ja rutz'iib'axiik chi juujunaal ja maya' taq tzijob'al.

Ch'akul taq tz'iib'.

Ja ch'akul taq tz'iib' k'ooli ja rub'aanikiil chi juujunaal toq ntz'iib'axi. Chi paam ja maya' taq tzijob'al k'ooli ja tz'iib' ja anij juunaan k'in k'ooli ja anij rixiin wi' chi juujunaal; chaqajaa' k'ooli ja ch'akul taq tz'iib' ja xa juunaan ruuqul ruk'iin ja rixin Kaxlan tzijob'al, xa xer waa ri' k'iy na ja rixiin ja Maya' taq tzijob'al.

1. **Maya' Akateko:** b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ' (*saltillo*).

Maya' Achi⁽⁵⁾: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Awakateko: b', ch, ch', j, k, k', ky, ky', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t' tx, tx', tz, tz', x, w, xh, y, ' (*saltillo*).

Maya' Chuj: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, nh, p, r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Ch'orti': b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Ixil⁽⁶⁾: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tch, tch', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ' (*saltillo*).

Maya Itzaj⁽⁷⁾: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, p', s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Jakalteko (Popti'): b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, nh, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ' (*saltillo*).

---

(5) Jar Achi tzijob'al jun rujalab'aal K'iche' tzijj. Ja ruub'ii' xyaai' rumaal jar uk'a'n taq rii'iil je'e xb'aan chi paam ja K'iche' tinaamit ojeer, toq maj'a'n ke'uuli jar ula' taq winaq, rumaal k'aa ri' toq xb'iix Achi owi Rabinal Achi chi re.

(6) Ja qulatz'iib' tch, tch' xa ruuyon pa tinaamit Chajul nb'aan wi' ruuqul.

(7) Nrub'ij chi paam ja Wuuj Nuk'ub'al Ruub'eeyaa, chi ja Itzaj Tzijob'al ma "Itzá" ta ja ruub'ii', k'in ma tiruukoj ja tz'iib' d' k'in r, kee ri' nruuuk'ut ja k'aaka taq sakiineem b'anoon chi riij (Ja chi ruuwach ja Charles Andrew Hopling, xa ti juun ja tzijj nkooj wi' r).

Maya' Kaqchikel: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' K'iche': b', ch, ch' j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Mam⁽⁸⁾: b', ch, ch', j, k, k', ky, ky', l, m, n, p, q, q', r, s, sh, t, t', tch, tch', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ' (*saltillo*).

Maya' Mopan: b', ch, ch', d', j, k, k', l, m, n, p, p', q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya Poqomam: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, p', q, q', r, s, t, t', tz', tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya Poqomchi': b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, p', q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Q'anjob'al: b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ' (*saltillo*).

Maya' Q'eqchi': b', ch, ch', h, j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Sakapulteko: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, nh, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

---

(8) Ja qulatz'iib' sh, tch, tch' xa ruuyon pa tinaamit Todos los Santos nb'aan wi' ruuqul.

Maya' Sipakapense⁽⁹⁾: b, ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Tektiteko (Teko)⁽¹⁰⁾: b', ch, ch', j, k, k', ky, ky', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', w, x, xh, y, ' (*saltillo*).

Maya' Tz'utujil⁽¹¹⁾: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t' tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

Maya' Uspanteko: b', ch, ch', j, k, k', l, m, n, p, q, q', r, s, t, t' tz, tz', w, x, y, ' (*saltillo*).

---

(9) Chi paam ja Wuuj Nuk'ub'al Ruub'eeyaal, ya'oон kaan ja taq tz'iib' ky k'in ky' chi k'o chi paam ja Sipakapense tzijob'al, xa xer waa ri' ja k'isib'al taq sakiineem b'anoon chi riij jaa wa' tz'iib' ri' ma k'o ta.

(10) Chi paam ja Wuuj Nuk'ub'al Ruub'eeyaal, tz'iib'aan kaan ja ruub'ii' tzijob'al Tektiteko, xa xer waa ri' nrub'ijj ja England chi ja b'ii'aaj Teko ja na' ari' nkik'utub'ej kii' ja tinaamit Cuilco, Tectitán pan Iximuleew, k'in Masapa Madero, pa Chiapas, México.

(11) Chi paam ja Wuuj Nuk'ub'al Ruub'eeyaal, tz'iib'aan kaan ja ruub'ii' tzijob'al "Tz'utujil", xa xer waa ri', rumaal ja sakiineem rub'anoon ja Oxlajuj Kej Mayab' Ajtz'ib' nkib'ijj chi ja tzijj Tz'utujil.

Roo' Molob'aliil Rub'aaniik ja taq tzijj

Ja ruk'uutiik ja taq tzijj chi paam jun maya' tzijob'al ka'i' ja rub'eeyaa. (Nqaaya' rub'iixiik chi rajawaxiik nqaaya' kan na jutz'iit ja rub'aaniik ja taq tzijj pa kaxlan tzijj).

Ja toq ma k'o ta ruwinaqiiil ja jun tzijj.

Ja toq xa nyaa' opon rub'iixiik ja jun tzijj, ja ma k'o ta ruwinaqiiil chi paam ja nuk'un tzijj, k'iy chi re ja ma tiruuk'ex rii' k'in k'o julee' kan. Qatz'eta' na pe' jun k'amab'al naa'ooj pa Kaqchikel:

Ja toq nb'iix q'ab'aj (q'ab'aaj), jaa wa' tzijj ri' ma k'o ta ruwinaqiiil.

Julee' chik ri':

(Kaqchikel)	(Tz'utujil)
pamaj	paamaaj
ch'ekaj	ch'eekaaj
ch'akät	ch'akat
ch'at	ch'aat
kik'	kik'
jay	jaay

Kee wa' rub'aaniik ja taq tzijj toq ma k'o ta ruwinaqiiil.

Ja toq k'o chik raajaaw nruuk'ex rii'; qatz'eta' na pe' ja nruub'an:

(Kaqchikel)	(Tz'utujil)
nuq'a'	nuuq'a'
nupam	nuupaam
nuch'ek	nuuch'eek
nuch'akat	nuch'aakaat
nuch'at	nuuch'aat
nukik'el	nukik'eel
wachoch	woochooch

Ja xqaatz'et qaaj ri' oxi rajawaxik taq rub'eeyaal nruuk'ut:

1. Rajawaxiik nootaqixi jaa wi k'o ruwinaqiiil ja tzijj owi ma k'o ta.
2. Ja toq ya'oон ruwinaqiiil ja tzijj k'ooli nruuk'ex rii'; qas k'a rajawaxiik nk'uuti chi utz ja rub'iixiik k'in rutz'iib'axiik.
3. Ja pa Kaxlan tzijob'al ma tituuni ja tzijj ruk'iin ja ruwinaqiiil; ja k'a pa maya' taq tzijob'al xa juun nb'aan chi re ja tzijj ruuk'iin ja ruwinaqiiil, chee wi' rajawaxiik nootaqixi naq nb'aan chi rutuuniik.

Chee wi' k'a, jaa wi at jun tijooneel chi riij jun maya' tzijob'al, rajawaxiik nawootaqiij ja runuk'uleemaal k'in rub'eeyaal ja tzijob'al; ja k'amab'al taq naa'ooj xyaa' qaj pa Kaqchikel tzijob'al ma nim ta rujalab'en rii' ruk'iin ja jule' maya' taq tzijob'al chik.

Ja ch'uutab'al tzijj.

Ja ch'uutab'al tzijj juun chik awa' ja qas rajawaxiik chi paam ja maya' soltzijob'al.

Ja Kaxlan tzijob'al nruuk'ut jaa wi aachi owi ixoq tzijj, rumaal chi nruuk'am rii' ruuk'iin ja ch'uutab'al tzijj pa jun tzijoxik. Ka ni' chi re toq nb'iix: *el carro, el hombre, el tomate, el cántaro, el cerro*; ronojeel awa' aachi tzijj chi paam ja wuuj solol tzijj.

Kee ri' nruub'an chaqajaa' ja ruutza'm taq tzijj b'ii'na'aan chi re ixoq taq tzijj; qatz'eta na pe': *la mesa, la silla, la cama, la mujer, la taza, la universidad*; ja k'aa wa' ixoq taq tzijj.

Ja xqaatz'et qaaj ruk'amoon to jutz'iit ruk'ayceewaali chi re jun tijoxeel ja maya' rutzijob'al pa ralaxiik. Qelasaj na pe' qanaa'ooj chi riij Kaqchikel k'in Popti' (Jakalteko) taq tzijob'al:

Ma k'o ta ixoq k'in aachi tzijj chi paam ja Kaqchikel tzijob'al; ja ch'uutab'al tzijj ri ma k'o ta ruk'iyab'aal. K'amab'al naa'ooj (ronojeelaal ja tzijj tz'aapiin pa uk'a'ajux ( ), pa Tz'utujil tz'iib'aan wi'):

ri achin	(jar aachi)	ri ch'atäl	(ja ch'aataal)
ri xkoya'	(jar ixkooyaa')	ri ch'akät	(ja ch'akat)
ri xa'r	(ja xaaro)	ri ch'at	(ja ch'aat)
ri juyu'	(ja juyu')	ri läq	(ja laq)
ri wex	(ja weexaaj)	ri kamixa'	(ja xalmaat)

Ka ni' chi re ja k'amab'al taq naa'ooj xk'uut qaaj, xa anij ruuyoon wi' ja ch'uutab'al tzijj ri xok chi riij xa naq ta chi tzijjaal. Rajawaxiik nootaqixi naq nruub'an k'a awa' chi re jun tijoxeel toq nk'uut chi ruuwach pa Kaxlan tzijob'al.

Jun tijoxeel ja Kaqchikel owi jun maya' rutzijob'al pa ralaxiik, k'aayeeew nrootaqiij jaa wi ixoq owi aachi tzijj, owi naq k'a ja ruutza'm ja tzijj, toq nk'uut chi ruuwach ja ch'uutab'al tzijj pa Kaxlan tzijob'al.

Chee wi' k'a ja kaqchikel taq ak'aalaa' kee wa' nkib'iij ri': *la hombre, la tomate, la cántaro, la cerro, la pantalón, k'in chaqajaa' el mesa, el sillla, el cama, el taza, el camisa.* Maxko' k'a chi jule' maya' taq ak'aalaa' ja kee wa' nkeeb'an toq nyaa'i ja naab'ey taq tijooneem chi ke pa jun tzijob'al, ja ma kixiin keetee' kitata' ta k'in ma kixiin kiwiinaaq ta.

Nuk'uuneem chi paam ja Popti' tzijob'al (Jakalteko).

Qaya'a' na pe' juun ka'i' k'amab'al taq naa'ooj pa Popti' tzijob'al, utz k'a xtiqaj ta pa qaawi'.

Qas jolojoxininaq ruuwach ja nuk'ub'al chi paam ja Popti' tzijob'al. Qatz'eta na pe' naq nkeeb'an chi re ja nuk'uuj:

- Nkeetz'et na naq okinaq ja jun naqjuun.

Ja chikopaa' k'in ronojeel ja nkeeya', nkooj chi kijja ja nuk'ub'al no'.
Qatz'eta':

no' cheh	(keej)	no' hos	(saqamooloo')
no' wakax	(waakax)	no' chib'e	(tii'iij)

Ja ti tzijj no' chikopaa' neeruuuk'ut. Ja jun k'utub'al xa ka ni' jun ch'uutab'al tzijj, xa ka ni' toq nqab'iij "el caballo", "la vaca", "el huevo", "la carne", k'in julee' taq tzijj chik.

- Xa ruuyoon ja ruub'iit naqjuun nchapataji k'in ntz'etetaji ja k'o ruk'utuub'aal.

Ja k'aa wa' naa'ooj ri' ma tiruuya' ruk'utuub'aal ja tzijj "iglesia", "escuela", "mercado", "patio", "pueblo", "camino", rumaal chi

naqjuun ja k'o chapatajik chi riij xa xer waa ri' rixiin Kaxlan tzijob'al.

K'o chik k'a julee' ja naqjuun nyaai ja ruk'utuub'aal rumaal ja naq na k'iy kojoon chi rub'aaniik, ja k'iy na rik'a'tziil; ka ni' chi re: kape ja ntuub'i, k'utuun ka ni' jun chee': te' kape; jun way k'utuun ka ni' ixim: ixim wah.

- Ja k'aa naqjuun ja ma tik'ututaji chi utz naq okinaq, xa nk'aaq opon jun naqjuun chik chi riij ja ka ni' arjaan, ka ni' chi re tewaab'aj (*hielo*) k'in saqb'och, aab'aj nkib'ij chi re, xa xer waa ri' ya' okinaq;

ch'en chew   (tewaab'aj)
ch'en sajb'at   (saqb'och)

Ja k'aa jab' ya' ja ruk'utub'aal:

ha' nhab'   (jab')

- Ka ni' chi re ja naqjuun nimaq ruuq'ij pa kib'aanikiil, k'o na ja ruk'utub'aal ruuyoon. Ka ni' chi re tz'i', aatz'aam, q'iin, tziyaq, k'aam'. Ja ruk'utub'aal ja q'iin, tziyaq k'in k'aam nq'alaasaaj chi jaa wa' naqjuun ri' pa taq mookaaj nooki k'in nkooj kumal aachi'ii' k'in ixoqii'. "K'aam" neexi ja nruukoj aachi chi rub'aanik kalo', jach'ab'al ya'l k'in ya'l. Tziyaq neexi ja t'iiso'm, jaa wa' qas rusaamaaj jun ixoq k'ulaan chik ; ja k'aa q'iin jaa ri' nk'utub'exi jutz'ii ja kisaamaaj q'apoojaa'.

Chee wi' k'a toq ja jun tijooneel ma rootaq ta naq rub'eeyaaal ja rutzijob'al ja rutijoxeel, tuuqa'r, nakanik, k'in jule' poqonalaj taq tzijj chik nrub'ij chi re; k'in toq nrub'ij chi re chi tiruub'an rusaamaaj, maxko' jule' juxuuj X nruuya' to chi riij ja ti ruuuuj. ¿Naq nruuna' qaj k'aa wa' ja tijoxeel?,

chee wi' toq ma ke'eqaj chik owi ma tikeech'ak ja kijuunaa', xa anij b'enaq wi' chi chi ri' ee k'o qaj wi'.

Rumaal k'aa ri' rajawaxiik chi ja tijooneelaa' ma pa Kaxlan tzijj ta neekitijoj wi' ja maya' taq winaq; eje'ee' ja tijooneelaa' tikootaqiij ja rutzijob'al ja tijoxeel, k'in ma tikeemin ma tikeech'ij ja jun tzijob'al chi re ja ma rootaq ta. Pa rutzijob'al k'a tikeek'ut wi' chi ruuwach ja qas nik'a'tziini, k'in tikootaqiij chi ja tijoxeel k'o ruuq'a' chi re pa rutzijob'al ntiox wi'. Ja Kaxlan tzijj ruuk'a'b' rutzijob'al nok wi' ja tijoxeel; xa taraani, xa nrutz'aqatisaj ok ruuwi' ja rootaq chik ja tijoxeel (England k'in Elliot, 1990).

Ruwaaqaaq Molob'aliil Rub'eeyaal ja nuk'uleemaal

Chi juujunaal ja b'aanikilaal anij k'o runuk'uleemaal, qas k'o na wi' ja kinaa'ooj chi riij ja kajuleew; ja k'a ja kitzijob'al nk'utuwi naq ja kinaa'ooj k'in naq nkiya'b'ej ruub'ii' ja taq keetziij, chi naqjuun, chi b'anoj taq naqjuun, naq rub'anoon jun naqjuun, owi julee' chik ja nik'a'tziini chi nawootaqab'eej naq chi naqjuunaal owi chikop owi winaq ja naatz'et. Ja nuk'uleemaal jaa ri' ja mookeeneem nb'aan chi re ja tziij ja rach'aalaal rii'.

Nuk'uleem rixin b'ii'aaj.

Chi ja jun tijooneel utz k'in tz'aqat nruub'an chi re ja tijooneem pa Maya' b'aanikiil, rajawaxiik chi re chi nrootaqiij k'in nch'akula'aaj jaa wa' b'aanikiil. Ka'i' nimaq taq rub'eeyaal ja nuk'uuj nb'aan chi re ja b'ii'aaj pa maya' taq tzijob'al:

- **Ya'oj rutz'aaqaat jun b'ii'aaj.** Ntz'eteb'exi naq chi mookaajiil nyaa' wi' jun b'ii'aaj ja wi anij kee ri' wi' owi ntino'yari' owi nnimari toq nyaa' rutz'ab'eel.
- **Ruk'amal taq tziij.** K'ooli ja tziij ka'i' oxi ruk'aamaal ja xa juun b'anoon chi re toq ntz'iib'axi, k'in k'o chik julee' ka'i' oxi' chaqajaa', xa xer waa ri' jachoon chi juujunal.

Chi rijj k'a ja ka'i rub'eeyaaal nsamaj wi' ja jun maya' tijooneel chi rootaqixiik naq mookaaj nruuya' wi' jun b'ii'aaj, xa xer waa ri' tiruutz'et chi utz jaa wi k'u'xatz'iib' owi ch'akulatz'iib' ja naab'ey tz'iib' rixiin jun tzijj.

Ruwinaqjil jun b'ii'aaj.

Toq nyaa' ruwinaqjil jun b'ii'aaj rajawaxik ntz'eeti naab'eey naq tz'iib' nk'amo el b'eey, jaa wi k'u'xatz'iib' owi ch'akulatz'iib'; ja toq k'u'xatz'iib' k'ooli ja ruuwach tzijj nyaa' ok ruk'iin, k'in kee ri' chaqajaa' toq ch'akulatz'iib' nk'amo el b'eey. Ka ni' chi re ja tzijj wuuj kee wa' nb'aan chi re ri', ja pa Kaqchikel tzijob'al:

(Kaqchikel)	(Tz'utujil)
nuwuj	(nuuuuj)
awuj	(aawuuj)
ruwuj	(ruuuuj)
qawuj	(qaawuuj)
iwuj	(eewuuj)
kiwuj	(keewuuj)

Qajuunasaj na pe' ruk'iin ja tzijj eyaj (eeyaj), toq nyaa' ruwinaqjil nruutzaq kaan ja tza'matzijj -aj:

wey	(weey)
awey	(aaweey)
rey	(reey)
qey	(qeey)
iwey	(eeeweey)
key	(keey)

Ja taq q'eqatz'iib' jaa ri' nk'utuwi ja ruwinaqii jun b'ii'aaj, k'in tunuun ok ruk'iin ja b'ii'aaj.

Ruuwach taq b'ii'aaj.

Xqootaqiij naq nb'aan chi ya'oj ruwinaqii ja b'ii'aaj toq nqaakoj ja naab'ey rub'eeyal nuk'uuj; kaamiik qatz'eta chik k'a naq ruuwach ja b'ii'aaj toq nixinaxi:

- a) **B'ii'aaj ma k'exetal ta.** Jaa ri' ja b'ii'aaj toq nyaa' ruwinaqii ma tiruuk'ex rii'.

K'amab'al naa'ooj:	keem	nuukeem
	Po't	nuupo't

- b) **B'ii'aaj nruuk'ex k'u'xatz'iib'.** Jaa wa' b'ii'aaj toq nyaa' ruwinaqii nruuk'ex rii' ja k'u'xatz'iib' kojoon chi paam.

K'amab'al naa'ooj:	jal	nuujaal
	ch'akat	nuch'aakaat

- c) **B'ii'aaj nrajo'b'ej tza'matzijj.** Jaa wa' b'ii'aaj toq nyaa' ruwinaqii nik'atzin na jun tza'matzijj chi re.

K'amab'al naa'ooj:	kik'	nukik'eel
	b'aaq	nub'aaqiiil

- d) **B'ii'aaj nel tza'matzijj chi re.** Jaa wa' b'ii'aaj toq nyaa' ruwinaqii nrelesaj kaan ja tza'matzijj ruk'aan toq ma ya'oona ta ruwinaqii.

K'amab'al naa'ooj:	paamaaj	nuupaam
	nimaalaxeel	nunimaal

e) **B'ii'aaj ja xa jutijj ruk'aan winaqjil.** Jaa wa' b'ii'aaj ja toq ntzijoxi xa jutijj ruk'aan winaqjil.

K'amab'al naa'ooj: **riij**
                                 ruuxaaq
                                 rajil

(Ja q'eqatz'iib' nruuk'ut ja rox winaq pa ruyoonaal)

f) **B'ii'aaj ja ma jutijj nruck'aj ta winaqjil.** Jaa wa' b'ii'aaj ri' xa anij ruuyoon wi' rixiin ja kajuleew; jun winaq ma tikoowiini nruub'an rixiin chi re.

K'amab'al naa'ooj: **q'ijj**
                                 kaaj
                                 koyopa'
                                 kaqiiq'

g) **B'ii'aaj nruck'ex ruk'aamaal.** Jaa wa' b'ii'aaj toq nyaa' ruwinaqjil nruck'ex ja ruk'aamaal; tib'ij tzijj, toq ma ya'oон ta ruwinaqjil juunwi' nruukoj, toq k'a nyaa' ruwinaqjil juunwi' chik nruukoj.

K'amab'al naa'ooj: **jaay**   **woochooch**
                                 k'uul   **nuuq'uu'**

Ja pu'uun chi q'eq jaa la' ja ruk'aamaal ja b'ii'aaj toq k'o chik ruwinaqjil.

h) **Achib'il b'ii'aaj.** Jaa wa' b'ii'aaj nrub'ijj naq rub'anoon jun naqjuun ruk'in juun chik.

K'amab'al naa'ooj: **Wixiin** ja wuuj.
                                 Awixiin atat ja xajaab'.
                                 Rixiin arjaa' ja xalmaat.

Qatz'eta' na pe' chi ja q'eqatz'iib' nb'iij naq rub'anoon ja winaq ruuk'iin ja jun naqjuun. Ja ruuxe'tzijj nruuk'ex rii' rumaal ja winaqiiil kojoon, ka ni' xtqaatz'et chik ri':

wixiin	wuk'iin
a wixiin	a wuk'iin
rixiin	ruk'iin
qixiin	quk'iin
e wixiin	e wuk'iin
k ixiin	k uk'iin

Juun chik ja rub'ceyaal nb'aan chi runuuk'iik ja b'ii'aaj jaa ri' ja ntz'ecti naq rub'anoon ja ruk'aamaal. Chee wi' k'ooli ja tzijj ka'i' oxi ruk'aamaal ja xa juun b'anoon chi re toq ntz'iib'axi, k'in k'o chik julee' ka'i' oxi' chaqajaa', xa xer waa ri' jachoon chi juujunal.

1. **Yo'xa taq b'ii'aaj.** Jaa wa' b'ii'aaj ri' ka'ka ruk'aamaal, xa xer waa ri' xa juun nrub'iij. Ja ruk'aamaal juun jalwach tzijj k'in juun b'ii'aaj, owi ka'i' chi jalwach tzijj, owi ka'i' chi b'ii'aaj. Qatz'eta' na pe' ri':

Kaqchikel	Pa Kaxlan tzijj	Naq tib'ij ja ruk'amal taq tzijj
raxkej (raxkeej)	<i>calambre</i>	<i>verde caballo</i>
raxtew (raxteew)	<i>escalofrío</i>	<i>verde frío</i>
nimaq'ij (nimaq'ij)	<i>fiesta</i>	<i>grande día</i>
k'ixawuch' (k'ixawuuch')	<i>puerco espín</i>	<i>espina tacuacín</i>

K'ooli nik'a'tzin na jun k'u'xatz'iib' natunub'eej ja ka'i' ruk'amal taq tzijj, ka ni' chi re ja nimaq'ij k'in k'ixawuuch'.

2. **Molon taq b'ii'aaj.** Ka'ka' ruk'aamaal chaqajaa', xa xer waa ri' rujachoon rii' k'in xa juun k'o jalal k'exooj chi riij. Qatz'eta' na pe':

Kaqchikel	Pa Kaxlan tzijij	Naq tib'iij ja ruk'amal taq tzijij
k'amol b'ey (k'amol b'eey)	guía, orador	llevador de camino
q'atöy tzij (q'etol tzijij)	juez, alcalde	parador de palabra

3. **B'ii'aaj ruk'in b'ii'aaj.** Jaa wa' b'ii'aaj ri' ka'i' ruk'amal taq tzijij owi ka'i' tzijij nooki. Ja naab'eey achib'ilaan rumaal ja rox winaqil. Toq nk'ecxi, ja ruuka'b' b'ii'aaj' nk'exetaji. K'amab'al naa'ooj:

Kaqchikel	Pa Kaxlan tzijij	Naq tib'iij ja ruk'amal taq tzijij
ruchi' jay (ruuchii' jaay)	puerta	su boca casa
ruwi' q'ab'aj (ruuwi' q'ab'aaj)	dedos	su punta mano o brazo
raqän ya' (raqan ya')	río	su pierna agua

4. **K'ulajb'ii'aaj.** Jaa wa' b'ii'aaj ka'i' tzijij nooki, rujachoon rii' k'in toq nb'aan k'exooj chi re, anij chi riij chi ka'i' tzijij nqaj wi' ja k'exooj. Qatz'eta' na pe':

Kaqchikel	Pa Kaxlan tzijij	Naq tib'iij ja ruk'amal taq tzijij
ati't mama'aj (ati't mama'aaj)	abuelos	abuela abuelo
te'ej tata'aj (tee'eej tata'aaj)	papás	madre padre

5. **B'ii'aajab'al.** Jaa wa' b'ii'aaj ka'i' tzijj nooki. Ma k'o ta taq k'exooj chi riij. Qatz'eta' na pe':

Kaqchikel	Pa Kaxlan tzijj	Naq tib'ijj ja ruk'amal taq tzijj
kanun si' (kanon sii')	búsqueda de leña	buscada de leña
kamlun tzijj (molon tzijj)	chisme	dicho dos veces palabra
qupin che' (qupin chee')	aserrar	cortada de leña

Jaa wa' b'ii'aaj ri' xa ruuyon b'anoj taq naqjuun nruuya' ruub'ii'.

Rutz'iib'axik juun ka'i' achib'il b'ii'aaj.

K'o rujalab'en wi' rii' ja tzijj nb'iixi ruk'iin ja ntz'iib'axi, rumaal k'aa ri' rajawaxiik nootaqix juun ka'i' achib'il b'ii'aaj ja ni' qas rub'aaniik ojeer. Qatz'eta' na pe':

Rub'iixiik	Rutz'iib'axiik	Naq tib'ij pa Kaxlan tzijj
chwe	chi we	a mí
chaawe	chi aawe	a ti
tre, che, tzra	chi re	a él o ella
chqe	chi qe	a nosotros
cheewe	chi cewe	a ustedes
chke	chi ke	a ellos

Toq ntz'eet naab'ey muul ja rutz'iib'axiik ma tich'ob'otaji, rumaal k'aa ri' toq ee k'o winaq anij kee ri' nkitz'iib'aaj ka ni' nkib'ijj ja winaqii'; xa xer waa ri' ma rub'eeyaal ta. Naq tib'ij k'aa ri' maxko' ruuwach nb'aan chi rutz'iib'axiik jun tzijob'al, ka ni' chi re Kaqchikel, ka'winaq wuquu'

tinaamit nkooj wi'. Rumaal k'aa ri' chi rajawaxiik nqach'akula'aaj ja runuk'uleemaal jun tzijob'al.

Qatz'eta' chik na pe' jun k'amab'al naa'ooj, ka ni Pa Tz'unun ya' (San Pedro la Laguna), ee k'iy ja winaq neeb'iin xwiin k'in ee k'o chik julee' wixiin neech'e. Toq ma awootaqin ta ja runuk'uleemaal jun tzijob'al ma k'aayeeuw ta natsaachi. Qatz'eta' na pe':

Rub'iixiik	Rutz'iib'axiik	Naq tib'ij pa Kaxlan tzijij
1 s. xwiin	wixiin	<i>mío</i>
2 s. axwiin	awixiin	<i>tuyo</i>
3 s. rxiin	rixiin	<i>suyo (de él o ella)</i>
1 p. qaxiin	qixiin	<i>nuestro</i>
2 p. exwiin	ewixiin	<i>de ustedes</i>
3 p. kixiin	kixiin	<i>de ellos</i>

Qatz'eta' na pe' chi xa ruuyoon ja pa k'ixisib'al winaqjil utz rukoojiik b'anoon. Rumaal k'aa wa' toq rajawaxiik chi nnuuk'i ja rutz'iib'axiik jun tzijob'al.

Rukoojiik ja ximoltzijj.

Ja ximoltzijj ma k'exetal ta; nik'a'tziini chi rutuunk jun tzijij ruk'in rutz'aqatisab'aal. Ja ximoltzijj qas rajawaxiik chi paam ja maya' taq tzijob'al chi rutuunik tzijij pa jun nimatz'iib'aaneem owi nimatzijj. Ja pa Kaqchikel tzijob'al ka'i ja ximoltzijj: chi, pa (ja pa Tz'utujil tzijob'al oxi': chi, pa, pan). Kee wa' nb'aan chi rukoojiik ri':

Rukoojiik ja chi:

Nb'e **chi** ya' ri ixtän.

(Nb'e **chi** ya' jar ixtan.)

Chwa'q yib'e **chi** wachoch.
(Chuwaaq ninb'e **chi** woochooch.)

Chi b'ey k'o wi ri wulew.
(**Chi** b'eey k'o wi' ja wuuleew.)

Ja chi toqoo ri' nkooji toq ja nb'ano jun naquun nb'eeruk'isa' kan jalaal ja rusaamaaj. Ja pa rox nimatzijj owi nimatz'iib'aaneem, ja chi tib'ij tzijj jar ulcew chi ri' k'o wi' b'aar xb'iix wi' chi k'o wi'.

Rukoojiik pa:

Rajawaxiik nq'aalisaxi chi ja pa k'o jun rajalab'aal: pan. Ja pa toqoo ri' nooki toq ja tzijj npe chi ruuwach ja ximoltzijj jun ch'akulatz'iib' k'amayon b'ey; ja k'aa pan toqoo ri' nooki toq ja naab'ey tz'iib' rixiin ja tzijj npe chi ruuwach ja ximoltzijj, jun k'u'xatz'iib'. Qatz'eta' na pe':

Xb'e **pa** juyu' ri nutata'.
(Xb'e **pa** juyu' ja nutata').

Xtzaq **pa** ch'ab'äq ri xti xtän.
(Xpaaj **pa** ch'ab'aq ja ti ixtan.)

Xb'e **pan** awän ri nute' chi ruk'amik ruuxaq awän.
(Xb'e **pan** awan ja nuutec' chi ruk'aamik ruuxaq awan.)

Pan ichaj nsamäj wi ri numama' wakamin.
(**Pan** ichaj nsamaj wi' ja numama' kaamiik.)

Ja ximoltzijj anij chi ruuwach wi' ja k'u'xatzijj nya'a' wi', k'in chi riij ja b'ii'aaj ja ntuun ruk'iin ja k'u'xatzijj, k'in toq nk'uut jun k'oolib'al owi ja naq rub'anoon ja b'ii'aaj, xa xer waa ri' anij nnab'eyaj wi' chi ruuwach.

Ruuwuuq Molob'aliil Runuuk'iik ja k'u'xatzijj

Juun ka'i' b'iixik.

K'u'xatzijj. Ja k'u'xatzijj jaa ri' nb'iini naq nruub'an owi naq rub'anoon ja b'aanceel pa jun nimatzijj. Ja k'u'xatzijj qas jaa ri' ja ruuk'u'x jun b'anoj ko'latzijj. Ka'i ruuwach ja k'u'xatzijj: junb'anooj k'in ka'b'anooj. Pa b'anoj ko'latzijj qas nruumol wi' rii' ja reetal q'ijjool k'in b'eyaliil, rub'aanikil b'anooj k'in ruuwach b'ii'aaj.

Ja junb'anooj. Ja chi paam ja maya' taq tzijob'al jaa wa' tib'ij tzijj toq xa jun winaqiiil nb'ano jun naqjuun, wi k'a b'anooneel owi k'a k'ulwachiineel (b'anooneel jaa ri' ja nb'anowi, k'in ja k'aa k'ulwachiineel chi riij nqaj wi' ja jun b'anooj). Ka ni' xtiqab'iij ri': "Nb'iini jar Ixchel". Jar Ixchel arja'a **b'anooneel**, ma k'o chik ta jun winaqiiil b'aar ta nqaj chik wi' ja nruub'an. Jaa wi k'a nqatz'iib'aj chik: "Warinaq jar Ixchel", jar Ixchel ma k'o ta b'anooj nruub'an, xa xer waa ri' chi riij arja'a' nqaj wi' ja b'anooj; ja k'aa wa' ja **k'ulwachiineel**.

Ja pa maya' taq tzijob'al ja jumook xi'litzijj nkooj chi paam ja junb'anooj b'iina'an chi re k'ulub'a'neel (ja pa jun ka'b'anooj jaa wa' xi'litzijj nkachib'ilaaaj ja k'ulwachiineel).

Rub'aanikiil ja junb'anooj.

Ja junb'anooj jaa wa' nnuk'ub'exi ri': *reetal q'iijool/b'eyaliil + b'aaneel + ruk'amal k'u'xatzijj + tza'matzijj*. Qas q'aalaaj chi ma k'o ta k'ulwachiineel nkooj chi paam.

Reetal q'iijool / b'eyaliil.

Reetal q'iijool. Jaa ri' nb'iini jaa wi b'anoon chik, maatajinaq, owi maj'a'n tib'aani ja jun b'anooj.

B'eyaliil. Jaa ri' nb'iini naq rub'anoon ja b'anooj maatajinaq.

B'aaneel. Ja b'aaneel utz nok jun winaq, chikop, chee' k'in jun naqjuun.

Ruk'amal k'u'xatzijj. Nrub'ijj naq ja nruub'an ja b'aaneel.

Tza'matzijj. Ja pa taq maya' tzijob'al k'o wi', ja tza'matzijj pa b'anoj ko'latzijj, nik'a'tziini chi ruk'uutik qulaaj k'in b'aanikilaal.

Rusaamaaj ja b'aaneel pa junb'anooj:

- a) Nruuk'ut naq b'anooneel k'in naq k'ulwachiineel.
- b) Jaa ri' nooki chaqajaa' chi ruk'uutiik ja b'aaneel pa jun k'oyleem pa ko'latzijj.

Rupaach'uxiik ja junb'anooj.

Ja junb'anooj ma k'aayeew ta chi ruk'uutiik. Xa jumook ja k'exab'ii'aaj nok chi rupaach'uxiik. Ja k'aa wa' ja rixiin Kaqchikel tzijob'al ri':

	Chi ruuwach k'u'xatz'iib'	Chi ruuwach ch'akulatz'iib'
Naab'ey junawinaqil:	in (in) (Tz'utujil)	i
Ruuka'b' junawinaqil:	at (at)	a
Rox junawinaqil:	ø (ø)	ø
Naab'ey k'iwinaqil:	oj (oj)	oj
Ruuka'b' k'iwinaqil:	ix (ix)	ix
Rox k'iwinaqil:	e' (e')	e (ee)

Rupaach'uxiik ruk'iin k'u'xatzijj “atinik” k'in “oq'enik”, pa meka'ni'iil⁽¹²⁾:

atinik	(atiineem)	oq'enik	(ooq'ej)
yinatin	(ninatiini)	yinoq'	(ninoq'i)
yatatin	(natatiini)	yatoq'	(natoq'i)
natin	(natiini)	noq'	(nooq'i)
yojatin	(noj'atiini)	yojoq'	(noj'ooq'i)
yixatin	(nixatiini)	yixoq'	(nixooq'i)
ye'atin	(ne'atiini)	ye'oq'	(ne'ooq'i)

Jule' k'u'xatz'iib' chik ja paach'utal riij ruuwach jaa wa ri':

elenik	(eeleem)
okenik	(ookeem)
uxlanik	(uxulaaneem)
awexanik	(awexaaneeem)

---

(12) Jaa wa ri' ka ni' b'aamikil qatzijj pa q'ijool kaamiik, rixiin Kaxlan tzijj.

Rupaach'uxik junb'anooj je'e, ja ch'akulatz'iib' nk'amo' el b'ecy: K'amab'al naa'ooj:

samajinik	(samajiineem)	waranik	(waraam)
yisamäj	(ninsamaji)	yiwar	(ninwari)
yasamäj	(natsamaji)	yawär	(natwari)
nsamäj	(nsamaji)	nwir	(nwari)
yojsamäj	(nojsamaji)	yojwir	(nojwari)
yixsamäj	(nixsamaji)	yixwir	(nixwari)
yesamäj	(neesamaji)	yewir	(neewari)

Ja manii'iil.

Mani'ileem ruuk'in jun qupak'u'xatzijj.

oq'enik	(ooq'eej)
man yinoq' ta	(ma kinoq' ta)
man yatoq' ta	(ma katoq' ta)
man ntoq' ta	(ma toq' ta)
man yojoq' ta	(ma koj'oq' ta)
man yixoq' ta	(ma kixoq' ta)
man ye'oq' ta	(ma ke'oq' ta)

Mani'ileem ruuk'in jun jootaay k'u'xatzijj.

k'awomanik	(maliyoxiineem)
man yik'awoman ta	(ma kinmaliyoxin ta)
man yak'awoman ta	(ma katmaliyoxin ta)
man nk'awoman ta	(ma timaliyoxin ta)
man yojk'awoman ta	(ma kojmaliyoxin ta)
man yixk'awoman ta	(ma kixmaliyoxin ta)
man yek'awoman ta	(ma keemaliyoxin ta)

Anij q'aalaaj chi ja mani'leem ka'i' taq xi'ltzijj nooki: ma k'in ta (Tz'utujil), man k'in ta (pa Kaqchikel); ja naqjuun nb'aan manii chi re pa niik'aaj nk'eje' kan wi' chi re ja ka'i' xi'ltzijj ri'. Jaa wa' xi'ltzijj juunaan rukoojiik rachib'iil jun ka'b'anooj, jun jalwach tzijj, jun ko'latzijj, k'in jule' tzijj chik.

Qatz'eta' chaqajaa' chi ja pa k'amab'al taq naa'ooj "atinik" k'in "oq'enik" (pa Kaqchikel), k'in "atiineem" k'in "ooq'eej" (pa Tz'utujil), xkooji ja jule' ruuwach tzijj ri':

1. Chi re ja rox winaqiiil xkooji ja n-, owi y- toq nruuk'ut meka'ni'iil (xa jalaal ma juunaan ta nrub'iij ruk'iin ja q'ijol kaamiik (q'ijol ook). Ja pa Tz'utujil tzijj ma k'o ta nruuk'ex riil, anij n- wi' chi jutijj.
2. Ja xi'ltzijj rixiin k'ulub'a'neel owi winaqilaal (ja pa roxjunawinaqiiil ma k'o ta xooki: Ø).
3. Ja naab'ey ka'i' k'u'xatzijj atinik (atiineem), oq'enik (ooq'eej), k'u'xatz'iib' k'amayon el b'eeey; ja k'aa ka'i chik samajinik (saamaaj), waranik (waraam), ch'akulatz'iib' k'amayon el b'eeey.
4. Ja k'u'xatz'iib' ma paach'uun ta pa Kaxlan tzijj, nk'isib'ej kaan pa ar, er, ir; ja k'aa pa Kaqchikel tzijj, nruuk'is kaan pa -nik; ja k'aa pa Tz'utujil tzijj, ja xtz'iib'ax qaaj nruuk'is pa -eem, -eej, -aam.

Rupaach'uxik k'u'xatzijj pa q'ijol kaan.

uxlanik	(uxulaaneem)	wa'inik	(wa'iim)
xinuxlan	(xinuxulaani)	xiwa'	(xinwa'i)
xatuxlan	(xatuxulaani)	xawa'	(xatwa'i)
xuxlan	(xuxulaani)	xwa'	(xwa'i)

xojuxlan	(xoj'uxulaani)	xojwa'	(xojwa'i)
xixuxlan	(xixuxulaani)	xixwa'	(xixwa'i)
xe'uxlan	(xe'uxulaani)	xewa'	(xeewa'i)

Q'aalaaj chi ja ti tz'iib' x arjaaj' nb'anowi chi jun naqjuun b'anoon kan chik, q'a'xinaq kan chik.

Rupaach'uxik k'u'xatzijj pa q'ijol na.

awexanik	(awexaaneem)	okenik	(ookeem)
xkinawex	(xkinawex na)	xkinok	(xkinok na)
xkatawex	(xkatawex na)	xkatok	(xkatok na)
xtawex	(xtawex na)	xtok	(xtok na)
xkojawex	(xkoj'awex na)	xkojok	(xkoj'ok na)
xkixawex	(xkixawex na)	xkixok	(xkixok na)
xke'awex	(xke'awex na)	xke'ok	(xke'ok na)

Ja pa Kaqchikel, qatz'eta' na pe' chi ja nqaj wi' pan aawi' chi maja'n tib'anataj jun naqjuun nkooji ja taq tz'iib' xt chi ruuwach ja rox junawinaqjil, k'in xk ruk'iin chik ja jule' winaqjil. Ja k'aa pa Tz'utujil nkooji ja taq tz'iib' xt chi ruuwach rox junawinaqjil k'in ntz'aqatisax kan rumal na, k'in ja pa jule' winaqjil chik nkooji ja xk k in ntz'aqatisax kan rumal na.

Qatz'eta' k'a chi ja pa Kaqchikel ma k'aayeeuw ta ntz'etelo'xi naq chi q'iijaal k'o wi', xa ja taq ruuwach tzijj nk'eexi. Ja k'aa pa Tz'utujil nk'eexi chaqajaa' ja ruuwach tzijj k'in k'ooll nkooj na wi' jun tz'aqatiil, pa q'iijool na.

Ja ka'b'anooj.

Jaa wa' toq pa jun b'anooj nk'ej'e' jun b'anooneel k'in jun k'ulwachiineel. Chi paam ja maya' taq tzijob'al maxko' na k'iy chi re ja xi'ltzijj rixiin b'anb'aneel, nk'utub'exi ja b'anooneel. Ja k'aa xi'ltzijj rixiin k'ulub'a'neel nk'utub'exi ja k'ulwachiineel.

Rub'aanikiil ja jun ka'b'anooj.

Ja ka'b'anooj jaa wa' nnuk'ub'exi ri': *reetal q'ijjool/b'eyaliil + b'anooneel + k'ulwachiineel + ruk'amal k'u'xatzijj + tza'matzijj*. Ka'i' ja winaqilaal nkooj chi paam ja ka'b'anooj: b'anooneel k'in k'ulwachiineel.

Q'aalaaj chi ja taq xi'ltzijj nok b'anooneel pa jun ka'b'anooj jaa ri' chaqajaa' ja nixinab'ex jun b'ii'aaj.

Ruuwach ka'b'anooj.

Qupaka'b'anooj: Jaa wa' ka'b'anooj ma tik'atzin ruutza'm taq tzijj chi re toq npaach'uxi.

Jootaay ka'b'anooj: Jaa wa' ka'b'anooj anij nik'a'tzin wi' ruutza'm taq tzijj chi re toq npaach'uxi.

Rupaach'uxik jun ka'b'anooj.

Utz kee wa' nb'aan chi ruk'uutiik ja jun ka'b'anooj ri':

- Ja b'anatajeem chi rijj rox winaqiiil nqaj wi'.
- Ja b'anatajeem xa ruuyon chi rijj ja rox winaqiiil ma tiqaj wi'.

Ja naab'ey ruk'uutiik nriili ja ruuwach tzijj nk'utuwi ja b'aaneel chi ke ja waaqii' winaqiiil, toq nruukoq chi waaqii'; ja ruukab' rootaq ja b'anooneel k'in k'ulwachiineel toq paach'uun chik.

Rupaach'uxik ka'b'anooj.

Rupaach'uxik jun qupak'u'xatzijj b'aar ja roox winaqiiil nok ruk'ulwachiineel:

wuxunik	(ch'upuuj)	loq'onik	(loq'ooj)
ninwüx	(nnuuch'up)	ninlöq'	(nnuuloq')
nawüx	(naach'up)	nalöq'	(naaloq')
nuwüx	(nruuch'up)	nulöq'	(nruuloq')
nqawüx	(nqaach'up)	nqalöq'	(nqaaloq')
niwüx	(neech'up)	nilöq'	(neeloq')
nküwüx	(nkeech'up)	nkilöq'	(nkeeloq')

Qatz'eta' na pe' chi ja naab'ey tz'iib' (n-) jaa ri' nb'iini naq ruq'ijjool k'in naq rub'anoon b'enaq ja b'anooj. Toq k'a nutzur awa' ja tz'iib' ri' npe chik roox winaqiiil, k'in jaa wa' ja naquun owi k'ulwachiineel, xa xer waa ri' ma tz'iib'atal ta. Toq k'aa ri' npe chik ja xi'ltzijj nk'utuwi ja b'anooneel, k'in pa k'isib'al npeeti ja ruk'amal k'u'xatzijj; qatz'eta' na pe':

n-	-ø-	-in-	-w+x	-n-	-ø-	-nuu-	-ch'up
1	2	3	4	1	2	3	4

1. n- nruuk'ut naq ruq'ijjool ja b'antajik.
2. -ø- jaa wa' ja roox winaqiiil okinaq k'ulwachiineel.
3. Pa roox cholaaj npeet wi' ja winaqilaal, ee okinaq ka ni' b'anooneelaa' rixiin ja b'antajik, ja pa k'amab'al naa'ooj naab'ey winaqiiil.
4. Pa ruukaj cholaaj k'o wi' ja ruk'amal k'u'xatzijj.

Kee wa' k'a ja runuk'uleemaal ja jun ka'b'anooj pa Tz'utujil k'in pa Kaqchikel tzijob'al. Rajawaxiik chi ka'i' winaqilaal neek'eje' chi paam ja runuuk'iik; juun b'anooneel k'in juun k'ulwachiineel.

Julee' chik chaqajaa' ja qupak'u'xatzij⁽¹³⁾ ja paach'utal riij ruuwach jaa wa ri':

chapanik	(chapooj)	mayonik	(ch'ob'ooj)
meq'onik	meq'ooj	tisonik	(t'isooj)
nuk'unik	(nuk'uuj)		

Rupaach'uxiik jun jootaay k'u'xatzij b'aar ja roox winaqiił nok b'anooneel:

kanunik	(kanooneem)	tz'ib'anik	(tz'iib'aaneem)
ninkanuj	(nnukaanooj)	nintz'ib'aj	(nnutz'iib'aaj)
nakanuj	(nakaanooj)	natz'ib'aj	(natz'iib'aaj)
nukanuj	(nrukaanooj)	nutz'ib'aj	(nrutz'iib'aaj)
nqakanuj	(nqakaanooj)	nqatz'ib'aj	(nqatz'iib'aaj)
nikanuj	(nekaanooj)	nitz'ib'aj	(netz'iib'aaj)
nkikanuj	(nkikaanooj)	nkitz'ib'aj	(nkitz'iib'aaj)

Ja rujaloon wi' rii' ja jun jootaay ka'b'anooj ruk'iin jun qupaka'b'anooj, jaa ri' ja jun ruutza'm tzij -k'j (k'u'xatz'iib' + jota) nk'isib'ej kaan ja paach'uuneem, kee wa ri':

Kaqchikel					Tz'utujil				
n-	-ø-	-in-	-kan-	-k'j	-n-	-ø-	-nuu-	-kaan-	-k'j
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5

(13) Ja pa Kaqchikel tzijob'al jaa wa' k'u'xatzij ri' toq npaach'uxi nruuk'ex rii' ja k'u'xatz'iib'; ja qas rub'aaniik yuquk'u'xatz'iib', k'ajak'aa ri' nok latz'uk'u'xatz'iib' (ja toq ntz'iib'ax ka'tz'uuj pa ruuwi' ja k'u'xatz'iib').

1. n- nruuk'ut naq ruq'iijool ja b'antajik.
2. -ø- jaa wa' ja roox winaqiiil, xa xer waa ri' ma tz'iib'atal ta.
3. Pa roox cholaaj npeet wi' ja winaqilaal, ee okinaq ka ni' b'anooneelaa' rixiin ja b'antajik.
4. Pa ruukaj cholaaj k'o wi' ja ruk'amal k'u'xatzijj.
5. Pa roo' cholaaj k'o wi' ja ruutza'm tzijj -k'j.

Jule' jootaay k'u'xatzijj paach'utal riij ruuwach chik ri':

sipanik	(siipaaneem)
pisonik	(b'orooneem)
b'oninik	(b'oniineem)
poronik	(porooneem)
chunanik	(chumaaneem)

Ma k'o ta ja ka'i' k'u'xatzijj: ser k'in estar.

Chi paam ja Kaxlan tzijob'al qas rajawaxiik nootaqixi ja ka'i' k'u'xatzijj "ser" k'in "estar". Xa xer waa ri' chi paam ja maya' taq tzijob'al ma k'o ta ka'i' k'u'xatzijj ja anij ta kee ri' rub'aaniik ka ri' rixiin ja Kaxlan tzijj, ja b'aanikeem k'in b'aanikilaal ta nrub'ijj, ka ni' k'amab'al taq tzijj xtiqaatz'et ri:

B'iixik	Kaqchikel	Tz'utujil	Naq tib'ij pa kaxlan tzijj
soy hombre	in achin	in aachi	yo hombre
soy joven	in ala'	in k'ajool	yo joven
soy el segundo	in ruka'b'	in ruuka'b'	soy segundo

Ja chi runuuk'iik ja jule' choomin tzijj ri' (k'ojileem b'iina'aan chi re), okinaq jun winaqiiil rixiin k'ulub'a'neel, jun b'i'aaj owi jalwach tzijj. Ma titz'aati naq b'anatajinaq kaamiik owi. Naq nb'anataj na. Qatz'eta' na pe':

B'iixik	Kaqchikel	Tz'utujil	Naq tib'ij pa kaxlan tzijj
<i>estoy enfermo</i>	in yawa'	in yaawaa'	<i>yo enfermo</i>
<i>estoy gordo</i>	in ti'oj	in chaq'	<i>yo gordo</i>
<i>estoy herido</i>	in sokotajnäq	in sokotajinaq	<i>yo herido</i>
<i>estoy parado</i>	in pa'äl	in pa'li	<i>yo parado</i>

Rumaal k'a ja k'amab'al taq naa'ooj toq nch'ob'otaj chik naq chi tzijaal nkooj chi rub'aaniik jaa wa' ko'la taq tzijj ri', ka ni' chi re:

1. Ruk'iin b'ii'aaj.
2. Ruk'iin jalwach tzijj.
3. Ruk'iin k'ojeleemaal.
4. Ruk'iin cholaj taq ajilab'al.
5. Ruk'iin ajilab'al.

Chi paam ja soltzijob'al jaa wa' nuk'un taq tzijj ri' b'iina'aan chi re "k'ojeleem pa ko'latzijj", rumaal chi nrub'ijj naq rub'anoon jun naqjuun, ja ni' jun naqjuun owi la k'o jun naqjuun, k'in ma jun b'anooj ta.

Rupaach'uxiik jun k'ojeleem pa ko'latzijj.

Ja pa jun k'amab'al naa'ooj xtitz'eeti ri', b'iina'aan chi re ja tzijj "k'ojeleemaal", rumaal chi nrub'ijj wi pa'li, q'e'li, tzalaani, k'awali, owi naq rub'anoon ja b'aaneel:

in xukül	(in xukuli)
at xukül	(at xukuli)
xukül	(xukuli)
öj xukül	(oj xukuli)
ix xukül	(ix xukuli)
e xukül	(ee xukuli)

Jun k'amab'al naa'ooj chik:

in ruka'n	(in ruuka'b')
at ruka'n	(at ruuka'b')
ruka'n	(ruuka'b')
öj ruka'n	(oj ruuka'b')
ix ruka'n	(ix ruuka'b')
e ruka'n	(ee ruuka'b')

Ma k'o ta ja roox junawinaqil xtz'iib'axi, xa ruuyoon ja jalwach tzijj xtz'iib'axi.

Xa xer waa ri' rajawaxiik nq'aalisaxi naq chi re ja toq pa maya' taq tzijob'al ma juunaan ta ja naq rub'anoon jun naqjuun ruk'iin ja ja ni' rub'aaniik. Qatz'eta' na pe' ja jun k'amab'al tzijj ri': tzijj ki'koteemaal:

yikikot	(ninki'kooti)
yakikot	(natki'kooti)
nkikot	(nki'kooti)
yojkikot	(nojki'kooti)
yixkikot	(nixki'kooti)
yekikot	(neeki'kooti)

Jaa wa' wa ri' nrub'iij naq b'anatajinaq: jun ki'iil, jun q'osiil; rumaal k'aa ri' ja rub'aanikiil rixiin junb'anooj.

Ja pa jule' maya' taq tzijob'al ma k'iy ta nruuk'ex rii'; pa juun ka'i' tzijob'al k'ooli ja winaqilaal chi riij nyaa' wi' ja tzijj npaach'uxi.

Ruwaqxaaq Molob'aliil Runuk'uleemaal cholaajiil

Rucholaajiil b'i'aj ko'latziij.

Ja ruuk'u'x jun b'i'aj ko'latziij jaa ri' jun b'ii'aaj, ja k'aa jule' tziij chik rachib'ilaan ee ya'ol k'exooj chi riij. Pa choolaaaj jo', jun b'i'aj ko'latziij jaa wa' nik'atzin chi re ri':

Ch'uutab'al tziij k'in b'ii'aaj:

ri po't	(ja po't)
ri pas	(ja paas)

Jalwach tziij k'in b'ii'aaj:

ch'uti xtän	(ch'iti ixtan)
mama' achin	(mama' aachi)

Ja pa maya' taq tziij ja jalwach tziij naab'eey nk'eje' wi' chi re ja b'ii'aaj.

Ixinaaneel k'in b'ii'aaj:

nunimal	(nunimaal)
nusamajib'al	(nusamajiib'aal)

Ja ruuwach tziij **nu-** ixinaaneel, ja k'aa rutz'aaqaat jaa ri' ja b'ii'aaj.

Winaqilaal k'in b'ii'aaj:

in winäq   (in winaq)
in samajel   (in samajeel)

Ajilab'al k'in b'ii'aaj:

ka'i' ch'atäl   (ka'i' ch'aataal)
wuqu' q'ij   (wuqu' q'ij)

Jun pajab'al k'in jun b'ii'aaj:

jub'oraj ichaj   (jub'oraaj ichaaj)
juq'etaj si'   (juq'etaaj si')

B'ii'aaj rachib'iil k'iyatza'matzij:

xtän   (ixtan)
xtani'   (ixtanii')

K'in jule' tzijj chik ja nqaj chi rukojol ja b'ii'aj k'in ja julee' naataan qaj chik, jaa wa ri':

Ch'uutab'al tzijj rachib'iil jun jalwach k'in b'ii'aaj:

ri ch'uti po't   (ja ch'iti po't)

Ch'uutab'al tzijj rachib'iil jun ajilab'al k'in jun paach'un b'ii'aaj:

ri ka'i' nuwex   (ja ka'i' nuuweex)

Ch'uutab'al tzijj rachib'iil jun ajilab'al k'in jun b'ii'aaj pa k'iyaal:

öj ka'i' ixoqi'   (oj ka'i' ixoqii')

Ch'uutab'al tzijj, jun ajilab'al, jun jalwach tzijj, k'yaal, b'ii'aaj k'in k'iyatza'matzijj:

ri oxi' mama' taq xtani' (jar ee oxi' mama' taq ixtanii')

Chi re ja tzijob'al k'o wi'; ja taq xi'litzij k'ooli nb'e naab'ee y k'in k'ooli pa k'isib'al chi re ja b'ii'aaj. Jaa wa' k'amab'al taq naa'ooj xtz'eet qaaj utz nb'aan paam ja jule' tzijob'al chik.

Rucholaajiil jun jalwach ko'latziij.

Chi kojol ja tzijj, ja ruuk'u'x jun jalwach ko'latzijj jaa ri' jun jalwach tzijj.
Jaa wa' qas rucholaajil ri':

Jun ch'uutab'al tzijj rachib'iil jun jalwach tzijj:

ri k'aqo'j (ja xq'aako'j)

Jun mach'uutab'ii rachib'iil jun jalwach tzij:

jun säq (jun saq)

Jun jalwach tzijj rachib'iil chik jun jalwach tzijj, nb'anab' ex jun nimaal:

käq	käq	(kaq kaq)
kaqläj		(kaqalaj)
raxröj		(raxroj)
saqlib'		(saqsoj)

Toq nnimarisaxi owi ntino'yarisax jun naqjuun, xa nka'muluxi ja jalwach tzijj owi nkooji ja tza'matzijj: -laj, -oj (pa Tz'utujil), k'in -äj, -öj, -lib' (pa Kaqchikel), ja b'aar nik'atzin wi'.

Jun jalwach tzijj rachib'iil jun xi'ltzijj:

säg chik (saq chik)

Rucholaajil jun b'anoj ko'latzijj.

Ja ruuk'u'x ja jun b'anoy ko'latzijj jaa ri' jun k'u'xatzijj. Kaamiik ma ja ta nqaatz'et naq chi tzijaal nkooji, ja nk'uuti jaa ri' ja tzijj nruunuk' ri' chi riij ja k'u'xatzijj. Ja jun b'anoy ko'latzijj jaa wa' rucholaajil k'in ee ruitz'aqaat ri':

Jun ch'uutab'al tzijj k'in jun k'u'xatzijj:

ri k'awomanik (ja maltiyoxiineem)
ri sipanik (ja siipaaneem)

Ka ni' b'ii'aaj rutz'eetiik, k'in qatzijj wi' chi kee ri'; b'ii'aaj b'anoon k'u'xatzijj chi re ja ma paach'uun ta, ma k'o ta ruwinaqil.

Jun ajilab'al rachib'iil jun k'u'xatzij:

oxi' uxlanik (oxi' uxulaaneem)
jun elen (jun eeleem)

Jun cholajb'aliil rachib'iil jun k'u'xatzij:

nab'ey k'utuník (naab'ey k'utuuneem)
ruwuq nimaq'iij (ruwuq nimaq'iij)

Jun jalb'anooj rachib'iil jun k'u'xatzijj:

jeb'él nk'awoman   (jab'el nmaltiyoxiini)
ütz nk'utun   (utz nk'uutuuni)

Jun k'ojeleemaal rachib'iil jun k'u'xatzijj:

pa'äl nwa'	(pa'lí nwa'i)
xukül nmayon	(xukuli nch'oo'b'ooni)

Jun k'u'xatzijj taarab'een ok rumaal jun xi'ltzijj:

npe jun	(npeet juun)
npe jun chik	(npeet juun chik)
npe jun b'ey chik	(npeet jutijj chik)
npe jun chik b'ey	(npeet chik jutijj)

Ja manii'iil pa jun k'u'xatzijj:

man chapon ta	(ma tich'olin ta)
man nk'awoman ta	(ma timaltiyoxin ta)

Ja mani'ileem ka'i' xi'ltzijj nooki, juun chi ruuwach k'in juun chi rij ja k'u'xatzijj.

Rucholaajil jun nimatzijj.

Choltzijob'al ruub'ii' ja nnuk'uwi ja rutz'aaqaat jun nimatzijj. Chi rij junb'anooj k'in ka'b'anooj npeet wi' ja b'antajik pa jun nimatzijj. Ja junb'anooj xa juun winaqiiil nruukoj, ja k'aa ka'b'anooj ka'i' winaqiiil nruukoj. Qatz'eta' na pe' juun ka'i' k'amab'al naa'ooj:

Yib'e pa tijob'äl jay.   (Ninb'e pa tijob'al jaay.)

yib'e	(ninb'e: k'u'xatzijj)
pa	(pa: ximoltzijj)
tijob'äl jay	(tijob'al jaay: k'oolib'al)

Yinuxlan pa warab'äl k'an. (Ninuxulaan pa warab'al k'aam.)

yinuxlan	(ninuxulaan: k'u'xatzijj)
pa	(pa: ximoltzijj)
warab'äl k'an	(warab'al k'aam: k'oolib'al)

Ja winaqilaal anij chi paam ja k'u'xatzijj ee k'o wi', ma kijachoon ta kii' ruk'iin.

Oxi' ruweqa'iil ja jun nimatzijj ka'b'anooj: k'u'xatzijj, b'anooneel, k'ulwachiineel. Chi re jun tzijob'al k'o wi' naq ruk'oolib'aal nruuya' chi juujunaal; waaqii' ja qas ruuwach ja nuk'uum, k'in ja jun tzijob'al nruukojuun ja nik'a'tzin chi re. Qatz'eta' na pe' ja runuuik'nyat'aj pa Tz'utujil k'in pa Kaqchikel:

1. k'u'xatzijj	k'ulwachiineel	b'anooneel
2. b'anooneel	k'u'xatzijj	k'ulwachiineel
3. k'u'xatzijj	b'anooneel	k'ulwachiineel
4. k'ulwachiineel	k'u'xatzijj	b'anooneel
5. b'anooneel	k'ulwachiineel	k'u'xatzijj
6. k'ulwachiineel	b'anooneel	k'u'xatzijj

- a) **Ja choomin nuk'uum nok** chi paam ja Kaqchikel k'in Tz'utujil kee wa ri': k'u'xatzijj + k'ulwachiineel + b'anooneel; xa xer waa ri', ja jaa wa ri' ma tib'ij ta tzijj chi ja ta qas nooki. Qatz'eta' na pe':

Xuch'üp ri kotz'i'j ri ixtän. (Xruuch'up ja kotz'i'j jar ixtan.)

xuch'üp	(xruuch'up)	k'u'xatzijj
ri kotz'i'j	(ja kotz'i'j)	k'ulwachiineel
ri ixtän	(jar ixtan)	b'anooneel

Nuqüm   ruq'or   ri xti ala'.
k'u'xatzijj   k'ulwachiineel   b'anooneel

(**Nruuqum ruuq'oor ja ti alaa'.**)
k'u'xatzijj k'ulwachiineel b'anooneel

b) **Ja nuk'uuq qas kojoon** jaa wa ri': b'anooneel + k'u'xatzijj + k'ulwachiineel; xa xer waa ri' k'ooli neeb'iini chi jaa wa' nuk'uuq ri' xa chi riij ja Kaxlan tzijob'al kelesan qaj wi' ja maya' toq neetziijooni. Qatz'eta' chik k'a:

Ri xtän nutz'ib'aj jun rutaqkil.

ri xtän	b'anooneel
nutz'ib'aj	k'u'xatzijj
jun rutaqkil	k'ulwachiineel

(Jar ixtan nrutz'ib'aj jun rutaaqakiil.)

(jar ixtan)	b'anooneel
(nrutz'ib'aj)	k'u'xatzijj
(jun rutaaqakiil)	k'ulwachiineel

Ri ak'wal nriliij ri ruchaq'.
b'anooneel k'u'xatzijj k'ulwachiineel

(**Jar ak'aal nriliij ja ruuchaaq'.**)
b'anooneel k'u'xatzijj k'ulwachiineel

c) **K'u'xatzijj + b'anooneel + k'ulwachiineel.** Nch'ob'otaji naq rub'aaniik, xa xer waa ri' ma qas ta nkooji.

Xulöq' ri a Xwan jun ruwex.

xulöq'	k'u'xatzijj
ri a Xwan	b'anooneel
jun ruwex	k'ulwachiineel

(Xruuloq' jar aa Xuwaan jun ruuweex.)

(xruuloq')	k'u'xatzijj
(jar aa Xuwaan)	b'anooneel
(jun ruuweex)	k'ulwachiineel

Xusipaj   ri xti ala'   ri kaxlanw y.
k'u'xatzijj   b'anooneel   k'ulwachiineel

(Xrusiipaaj ja ti alaa' ja kaxlanway.)
k'u'xatzijj   b'anooneel   k'ulwachiineel

- d) Ja jaa wa ri' ma qas ta nch'ob'otaj chik: k'ulwachiineel + k'u'xatzijj + b'anooneel.

Ri k'olaj xusipaj ri xti ala'.

ri k'olaj	k'ulwachiineel
xusipaj	k'u'xatzijj
ri xti ala'	b'anooneel

(Ja k'olaaj xrusiipaaj ja ti alaa').

(ja k'olaaj)	k'ulwachiineel
(xrusiipaaj)	k'u'xatzijj
(ja ti alaa')	b'anooneel

Ri su't   xukem   ri alb' tz.
k'ulwachiineel   k'u'xatzijj   b'anooneel

(Ja su't   xruukem   jar alib'atz.)
k'ulwachiineel   k'u'xatzijj   b'anooneel

- e) Ma tich'ob'otaj chik ja jaa wa ri': b'anooneel + k'ulwachiineel + k'u'xatzijj.

Ri xta Ixchel ri rupo't xukem.

Ri xta Ixchel	b'anooneel
ri rupo't	k'ulwachiineel
xukem	k'u'xatzijj

(Jar ixtan Ixchel ja ruupo't xruukem.)

(Jar ixtan Ixchel)	b'anooneel
(ja ruupo't)	k'ulwachiineel
(xruukem)	k'u'xatzijj

Ri ya Ixkik   ri pas   xuk'ayij.
b'anooneel   k'ulwachiineel   k'u'xatzijj

(Ja naan Ixkik   ja paas   xruk'aayij.)
b'anooneel   k'ulwachiineel   k'u'xatzijj

f) Jun nuk'uj chik ja ma tich'ob'otaji: k'ulwachiineel + b'anooneel + k'u'xatzijj.

Ri kaxlanw  y ri mes xutij.

Ri kaxlanw��y	k'ulwachiineel
ri mes	b'anooneel
xutij	k'u'xatzzijj

(Ja kaxlanway ja siya xruutij.)

(Ja kaxlanway)	k'ulwachiineel
(ja siya)	b'anooneel
(xruutij)	k'u'xatzijj

Ri   j   ri kuk   xutij.
k'ulwachiineel   b'anooneel   k'u'xatzijj

(Ja aj   ja kuuk   xruutij.)
(k'ulwachiineel   b'anooneel   k'u'xatzijj)

Ja ka'i' k'isib'al taq nuk'uuj ma tich'ob'otaj chik; xa xer waa ri' chi juujunaal ja tzijob'al k'ooli ja choomin nuk'uuj k'in nuk'uuj ja qas nooki rukaanoon. Ja nik'atziini jaa ri' ja rukanoxiik ja qas utz neeli toq ntz'iib'ax jun nimatzijj.

Ko'lasoltzijj

Junawachileem.

Ja chi keewach ja Garvin k'in Mathiot (1956) ja junawachileem chi riij jun tzijob'al jaa ri' pa'l pa ruuwi' ja rujalab'aal taq tzijob'al, k'in nk'aam na rii'iil chi riij kumaal ja winaqii' neetzijooni.

Ja k'a Stewart (1962) nrub'iij chi ja junawachileem jaa ri' ja toq konojeelaal jar ee ajtzijola'ii' rixiin jun tzijob'al, nkeekoj ja nuk'uleemaal k'in rub'eeyaaal ja kitzijob'al. K'in nrub'iij chaqajaa' chi jun tzijob'al junawachilaan chik toq tz'iib'atal chik naq qas rub'anoon to, toq juun b'anoon chik chi re, toq ee k'ooli neetzijooni, k'in toq xa juun ruuwach, ma xolotal ta.

Ja chi ruuwach Herrera (1990), ja junawachileem oxi' ruweqa'iil: juun jaa ri' ja runuuk'iik ja tzijob'al, juun chik jaa ri' ja ntz'eeti naq nok wi', naq rusaamaaj, k'in ja roox jaa ri' ja ch'akula'an rixiin kumaal jar ajtzijola'ii'. Rajawaxiik k'a chi ja nuk'uleem nk'exetaj ta toq rajawaxiik chi nb'aani; chaqajaa' rajawaxiik chi nk'uuti k'in nootaqixi chi utz ja nuk'uj, kumaal ja winaqii'; rajawaxiik nkooji ja nnuk'utaji, chi ntzijoxi, chi ntz'iib'axi. Npaqee'i ja jun tzijob'al toq qas utz nb'aan chi runuuk'iik rusamajixiik.

Kaji' ja qas rusaamaaj ja jun tzijob'al junawachiin, oxi' chi re ma chapatal ta, pa keewi' keek'u'x nk'eje' wi' ja winaqii', ja k'aa juun chik anij kojooj riij ruuwach. Jar oxi' naab'eeey jaa wa ri':

Mookaaneel, neerumookaaj ja winaqii' rixiin jun tzijob'al; jachooneel, rumaal chi ee juunwi' chik na ja julee' neekekoj opon wi' ja ma ja ta ari' tzijob'al nkeeb'an ka ni' kixiin; k'in ya'b'al q'iij, nruuya' ruuq'iij ja tinaamitaal kowininaq runuk'uun, rujunawachiin k'in neeki'kooti ja winaqii' chi nkootaqijj k'in nkeekoj.

Ja jun rusaamaaj ja kojooj riij ruuwach jaa ri' ja toq jun tzijob'al junawachiin rutz'iib'axiik, rumaal k'aa ri' ja winaqii' anij ja wi' nkeekoj, nkich'akula'aaj, k'in chi ri' nkitz'etela' wi' jun naqjuun toq ma keekoowiini nkeekoj.

Ja rusaamaaj mookaaneel k'in jachooneel, rajawaxiik chi utz ja winaqii' arjaan' ja kitzijob'al nkik'utub'ej kii' chi ruuwach jule' tinaamit chik, k'in chaqajaa' neeki'kot rumaal, k'in neeki'kot chi riij.

Rupamtziij.

Jaa ri' ja nok pa ruk'aamaal jun tziij. Nruuk'ex ti jutz'iit owi anij chi juun naq tib'iij ja qas rukuta'mil tziij.

K'aak'arisaaneem.

Nnimarisaaj ja b'aar nkooj wi' ja tzijob'al. Ja ruk'aak'arisaxiik maya' taq tzijob'al tib'iij tziij nb'aan jun k'aak'a nuk'uuneem pa ruuwi' ja q'iila'on rii'iil. Jun k'aak'arisaaneem nik'a'tziini kaamiik k'in chi ajniim.

Chi nk'aak'arisitaji ja maya' taq tzijob'al, rajawaxiik chi nnuuk'i chi utz ja rutz'iib'axiik, rujaachik tzijj, rub'eeyal tz'iib'aaneem k'in runuuk'iik' ja tzijj pa jun nimatzijj, k'in nkanox k'aak'a taq tzijj ja nik'a'tziini.

Weqatzijj.

Jun weqa'tzijj jaa ri' ja ruweqa'iil jun tzijj ja qas ti no'y; k'ooli naq tib'ijj, k'ooli naq nok wi', ma chaqa ta jiik chi ti weqa'.

Toq nsool rijj ruuwach ja weqa'tzijj nb'aani rumaal chi najo'xi nootaqixi naq nok wi' k'in naq chi ruk'amal taq tziijaal nok wi', owi la anij nok ruk'iin chi ronojeelaal. Chaqajaa' nik'a'tziini chi rutoo'iik ja utzilaj rutz'iib'axiik ja jun tzijob'al; toq ootaqjin naq rusaamaaj, anij nkooj wi'.

Ruuwach tzijj.

Jaa wa' jun xi'litzijj nruuk'ex ja rub'aaniik jun tzijj owi xa ntz'aqatisaaj naq tib'ijj.

Ruk'amal tzijj.

Jaa wa' ja naq qas tib'ij jun tzijj.

Tza'matzijj.

K'a chi rijj ja ruk'amal jun tzijj nk'eje' wi'. Nruuk'ex owi xa ntz'aqatisaaj naq tib'ij jun tzijj.

Ko'lasoltzijj

Achib'al Tzijob'aliil: lenguaje de imágenes y figuras.

Achib'il b'ii'aaj: sustantivos relacionales.

Aq'omalil taq k'utub'al: signos pictóricos.

B'aaneel: sujeto.

B'aanikil qatzijj pa q'iijool kaamiik: presente indicativo.

B'anoj ko'latzijj: frase verbal.

B'i'aj ko'latzijj: frase nominal.

B'ii'aaj ma k'exetal ta: sustantivo invariable.

B'ii'aaj nruuk'ex k'u'xatz'iib': sustantivo cambia vocal.

B'ii'aaj ruk'in b'ii'aaj: sustantivo de sustantivo.

B'ii'aaj: sustantivo.

B'ii'aajab'al: sustantivos nominales.

B'i'wuuj: bibliografía.

Champomaaneel: presidente.

Chituy Ajtijj: Ministerio de Educación.

Cholaajiil: orden.

Cholaj taq ajilab'al: números ordinales.

Cholk'asleemaal: Constitución Política.

Choltzijob'al: sintaxis.

Choomin nuk'uuj: orden básico.

Ch'uutab'al tzijj: artículo.

Ch'uutab'al: artículo.

Jalb'anooj: adverbio.

Jalwach ko'latzijj: frase adjetival.

- Q'ijol ook:** tiempo presente.
- Q'o':** cuatrocientos.
- Qulatz'iib':** fonema.
- Qupak'u'xatzijj:** verbo radical.
- Reetaliil:** inciso, numeral.
- Ruk'amal tzijj:** raíz.
- Rukowil Chii'aaj pa Rub'eyal Tzijj:** base legal.
- Rupamtzijj:** infijo.
- Ruuwach ajtiijaal:** nivel medio.
- Ruuwach tzijj:** prefijo.
- Ruuwi' ajtiijaal:** nivel universitario.
- Saqamaq':** Estado.
- Taqaleel:** considerando.
- Tza'matzijj:** sufijo.
- Tza'n X'qaakoj Uleew:** Mesoamérica.
- Tzijachib'al:** lenguaje gestual.
- Tzijob'aliil pa tzijj:** lenguaje verbal.
- Tzijonil taq tzijj:** signos verbales.
- Uk'ajux:** paréntesis.
- Weqa'tzijj:** morfema.
- Wuuj Ruchapoob'aal Ajtiijaal:** Ley de Educación Nacional.
- Xi'ltzijj:** afijos.
- Ximoltzijj:** preposición.
- Yo'xa taq b'iil'aaj:** sustantivos compuestos.
- Yuquk'u'xatz'iib':** vocal tensa.

B'i'wuuj

Arrivillaga Cortés, A. (1992). "Filiación lingüística del idioma garífuna". En: Boletín de Lingüística. Año VI, No. 31. Guatemala: Universidad Rafael Landívar.

Asamblea Nacional Constituyente. (1985). **Constitución Política de la República de Guatemala.** Guatemala: CENALTEX.

Barrel, M. (1988). **Ideologías indigenistas y movimientos indios.** México: Siglo XXI.

Calí, M., Chacach, T., Rodríguez, O., Yool, J. (1988). **Gramática del idioma Kaqchikel.** Guatemala: Universidad Rafael Landívar - Proyecto Lingüístico Francisco Marroquín.

Centro de Derechos Humanos Ginebra (1988). **Recopilación de instrumentos internacionales.** Nueva York: Naciones Unidas.

COCADI (1988). **El idioma centro de nuestra cultura.** Chimaltenango: COCADI.

Cojtí, N. y López R. (1988). **Láminas TRI-CO-LOR, idiomas de Guatemala y Belice.** Guatemala: Piedra Santa.

England, N. y Elliott S. (1990) **Lecturas sobre lingüística maya.** Guatemala: Piedra Santa.

Fromkin, V. y Rodman, R. (1988). **An introduction to language**. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Gili Gaya, S. (1972). **Estudios del lenguaje infantil**. (2a. edición). España: Bibliografía S.A.

Guidinelli, A. (1983). **El lenguaje como vehículo de desarrollo y de aculturación**. Guatemala: Editorial universitaria, Universidad de San Carlos de Guatemala. Separatas anuario No. 59.

Hoyos, M. E. (En prensa). **Rudimentos de lingüística, pedagogía y didáctica para el maestro indígena en el marco de la educación bilingüe y para la enseñanza de la lecto-escritura** (documento preliminar). Colombia: Universidad de los Andes.

Instituto Indigenista Nacional, Ministerio de Cultura y Deportes. (1988). **Lenguas mayas de Guatemala**. Guatemala.

Ministerio de Cultura y Deportes. (1987). **Acuerdo gubernativo número 1046-87**. Guatemala.

Muñoz, J. (1988). **Nociones básicas sobre el concepto de cultura**. Guatemala: Serviprensa Centroamericana.

Morley, S. (1982). **La civilización Maya**. México: Fondo de Cultura Económica México.

Rajpopi' ri Mayab' Amaq'. (1991). **Rujunamil ri Mayab' Amaq'**. Guatemala: Cholsamaj.

República de Guatemala. (1991). **Ley de educación nacional, decreto legislativo No. 12-91**. Guatemala: Diario de Centroamérica.

Schele, L. (1992). **La creación Maya, cuaderno de trabajo escritura jeroglífica.** Guatemala: Universidad de Texas en Austin.

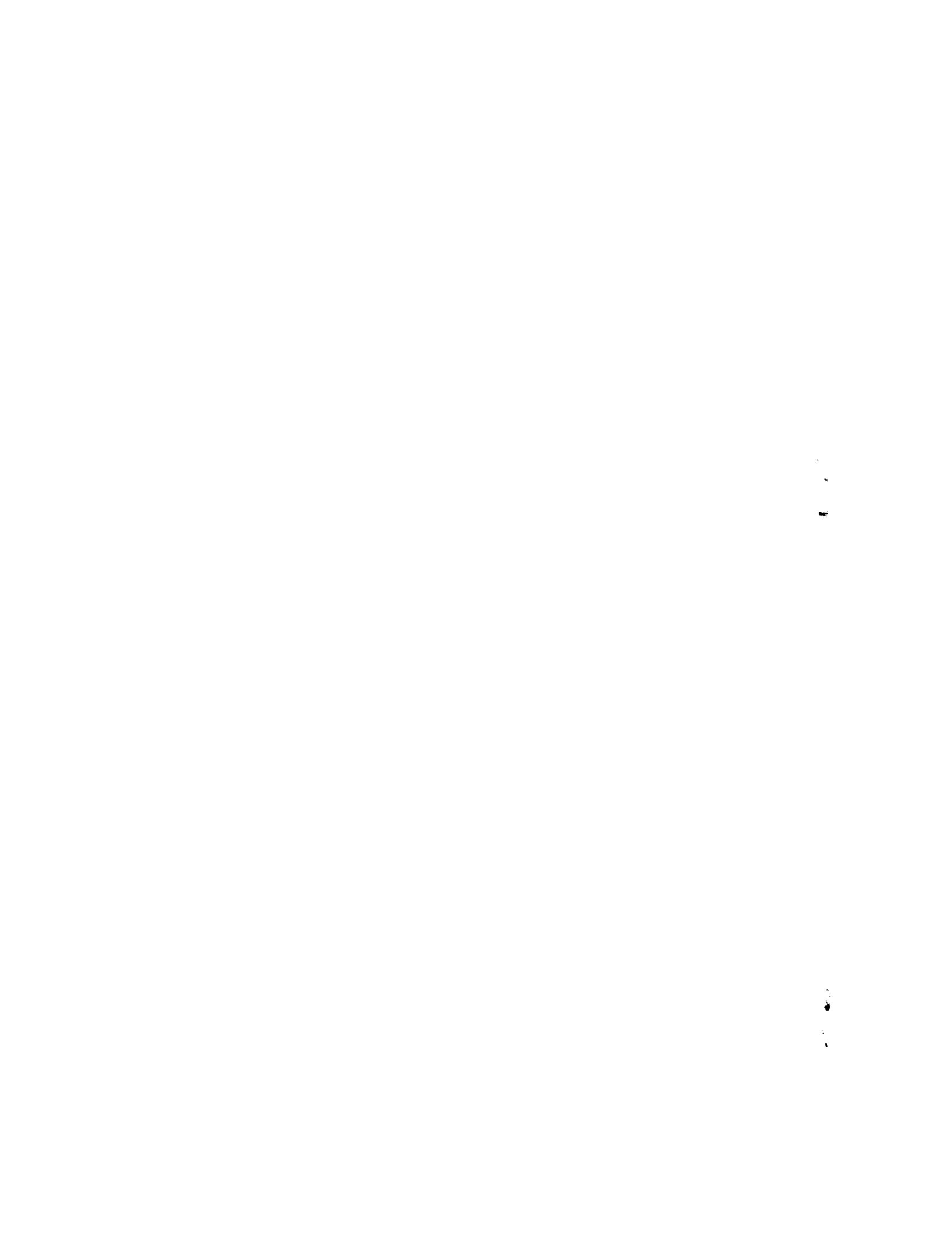
Sifontes, F. (1984). **Los Cakchiqueles en la conquista de Guatemala.** Guatemala: Plus Ultra.

Sodi, D. (1988). **Las grandes culturas de Mesoamérica.** México: Panorma, S.A.

Suy, B. (1988). **Gramática del idioma K'iche".** Guatemala: Universidad Rafael Landívar.

Universidad de San Carlos de Guatemala. (1988). **Revista del centro de estudios folklóricos.** Guatemala: Serviprensa.

Villacorta, J. (ed.). **Memorial de Tecpán Atitlán.** Guatemala: Tipografía Nacional.

Lic. Gabriel Medrano Valenzuela
Rector

Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General

Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.
Vicerrector Académico

6

Xb'anataj wuuj chi re awa' ja saamaaj ri' rumaal ja puwaq xruuya' ja nimalaj molooj b'iina'aan Agencia para el Desarrollo Internacional (AID), pa ruuwi' ja siipan choomiineen 520-A-00-98-00013-00 rub'anoon ja USAID/Guatemala ruuk'iin ja Nimatijob'äl Rafael Landívar.

Este material fue impreso con fondos de la Agencia para el Desarrollo Internacional (AID) bajo el convenio de donación No. 520-A-00-98-00013-00 entre USAID/Guatemala y la Universidad Rafael Landívar/Guatemala.

G y L Tel.: 288-1213